

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

HÜSEYNOV MİSİR XAN MİSİR XAN OĞLU

“Müştərək sahibkarlığın inkişafı məsələləri”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı : 060409 “Biznesin idarədilməsi”

İxtisaslaşmanın adı : Biznesin təşkili və idarədilməsi”

Elmi rəhbər : i.ü.f.d., dos. Ə.Ş.İmanov

Magistr proqramının rəhbəri : i.ü.f.d., dos. R.Ə.Abbasova

Kafedra müdiri: i.ü.f.d., dos. M.Ə.Əliyev

BAKI – 2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
1. Fəsil: Bazar münasibətləri şəraitində müştərək sahibkarlığın nəzəri- metodoloji məsələləri.	
1.1 Bazar münasibətləri şəraitində müştərək sahibkarlığın vəziyyəti və məzmunu.....	8
1.2 Müştərək müəssisələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.....	16
1.3 Müştərək müəssisələrin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi.....	23
2. Fəsil: Azərbaycanda müştərək sahibkarlığa investisiya qoyuluşu və onun müasir vəziyyəti.	
2.1 Azərbaycanda müştərək sahibkarlığa investisiya qoyuluşu və onun inkişafına təsir edən amillər.....	31
2.2 Azərbaycanda müştərək sahibkarlığa investisiya qoyuluşunun müasir vəziyyəti.....	40
2.3 Müştərək sahibkarlığa investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyi.....	49
3. Fəsil: Bazar münasibətləri şəraitində müştərək sahibkarlığa investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri.	
3.1 Bazar münasibətləri şəraitində müştərək sahibkarlığa investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi.....	59
3.2 Müştərək sahibkarlığa investisiya qoyuluşunun planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması.....	66
Nəticə və təkliflər.....	69
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	74

PE3IOME

SUMMARY

REFERAT

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Yüksək səviyyədə inkişaf etmiş maddi-texniki bazaya, beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə və beynəlxalq kooperasiyanı müxtəlif formalarına malik dünya məhsuldar qüvvələrinin inkişafının müasir vəziyyəti beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə obyektiv zərurət yaradır. Belə bir şəraitdə istehsal və kapitalın beynəlmilləşməsi, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi kapital idxalını məhsuldar qüvvələrin inkişafının mühüm amillərində birinə çevrilmişdir. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelini özünə inkişaf yolunu seçmiş müstəqil Azərbaycanın belə bir dövrdə qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri iqtisadiyyatının beynəlxalq əmək bölgüsündə səmərəli iştirakını təmin etməkdən, xarici kapitalın, mütərəqqi texnika, texnologiya və idarə etmə təcrübəsinin cəlb olunması yolu ilə məhsuldar qüvvələrin inkişafına nail olmaqdan ibarətdir. 1994-cü ildə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə işlənib hazırlanan «Neft Strategiyası», onun uğurla həyata keçirilməsi, xarici investisiyanın ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunması, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi əsasında kiçik və orta sahibkarlığın geniş vüsət alması bütünlüklə müştərək fəaliyyətin yüksələn xətlə inkişaf etməsinə əlverişli imkan yaratmışdır. Azərbaycanda dövlət səviyyəsində aparılan məqsədyönlü daxili və xarici siyasətin nəticəsi olaraq, ölkədə siyasi və iqtisadi sabitliyə nail olunmuş, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyat sistemində inteqrasiyası prosesi getdikcə genişlənməmiş, respublikanın əlverişli geosiyasi şəraiti, onun beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə daxil olması xarici investorların sərmayə qoymalarına marağını artırmışdır. Azərbaycanda «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında», «Xarici investisiyalarının qorunması haqqında» qanunların qəbul edilməsi, Mülki Məcəllənin təsdiqi və digər normativ-hüquqi aktların qüvvəyə minməsi ilə xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə, ölkəyə xarici investisiyaların axınının sürətləndirilməsinə, xarici investisiyalara əsaslanan müştərək sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə, istehsal və infrastruktur sahələrinin müasir texnologiya əsasında yenidən qurulmasına nail olunmuşdur. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb olunması, sahibkarlıq fəaliyyətinin

genişləndirilməsi, daxili investisiyaların həcmnin çoxalması ölkənin makroiqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdıraraq, sosial-iqtisadi vəziyyətdə önəmli irəliləyişlərə nail olunmasına səbəb olmuşdur. Artıq, uzun illərdir ki, Azərbaycan ÜDM-nin orta artım tempinə, hər nəfərə düşən xarici investisiyaların həcminə və aparılan iqtisadi islahatların tempinə görə dünya ölkələri içərisində liderdir. Hazırda Azərbaycan dünyanın 140-a yaxın ölkəsi ilə iqtisadi əlaqələr qurmuşdur. Təkcə 1995-2014-cü illərdə müxtəlif mənbələrdən Azərbaycan iqtisadiyyatına 123,9 mlrd. ABŞ dolları həcmində xarici investisiya yönəldilmişdir. Təkcə bu göstərici bir daha sübut edir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı öz inkişaf tempi və göstəriciləri ilə dünya investorları üçün əlverişli investisiya mühitinə malik iqtisadiyyatların sırasına daxildir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. «Əsrin müqaviləsi» imzalandıqdan sonra müştərək müəssisələrin fəaliyyəti və tənzimlənməsinin, onların iqtisadiyyatdakı rolunun nəzəri və praktiki aspektləri iqtisadçılarımız tərəfindən kifayət qədər tədqiq edilmiş, bu istiqamətdə bir sıra qiymətli tədqiqatlar aparılmışdır. Bu baxımdan AMEA-nın akademikləri: Z.Səmədzadə, A.Nadirov; müxbir üzvlər: Ş.Muradov, A.Ələsgərov, professorlar: T.Hüseynov, T.Əliyev, A.Abbasov, Ə.Allahverdiyev, Ş.Axundov, Q. Manafov, M.Məmmədov; iqtisad elmləri namizədləri: R.Quliyev, B.Əhmədov, N.Ələsgərov, A.Hüseynov və başqalarının əsərləri diqqəti cəlb edir.

Müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin təşkili, onlara xarici investisiyaların yönəldilməsi və inkişaf istiaqmətlərinin müəyyənləşdirilməsi xarici alimlərindən: T.B.Berdnikova, L.Y.Basovski. A.Z.Bobilova, Q.Birman, S.Smidt, İsmet Mucuk, Muammer Doğan, Goktepe Emre və s. əsərlərində də geniş tədqiq edilmişdir.

Ayrı-ayrı yerli və xarici alimlər müştərək müəssisələr haqqında müxtəlif məsələlərə toxunsalar da, müştərək sahinkarlığa investisiya qoyuşu və onun səmərəlilik göstəricilərinin yüksəldilməsi problemin tədqiqinə dair heç bir əsaslı tədqiqat işi yerinə yetirilməmişdir. Ona görə də müştərək müəssisələrin və onlara investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemlərinin kompleks şəkildə tədqiqi, problemlərin aradan qaldırılmasına dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması zəruridir və nəzəri-praktiki

cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar isə, öz növbəsində, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmişdir

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan müştərək müəssisələrinin, onlara xarici investisiya qoyuluşunun müasir vəziyyətini araşdıraraq, səmərəlilik göstəricilərini təkmilləşdirmək, mövcud problemləri aşkara çıxarmaq və onların aradan qaldırılmasına dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat zamanı aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və ardıcılıqla həll edilmişdir:

- müştərək müəssisələrin sosial-iqtisadi mahiyyətinin aydınlaşdırılması və yaranması zərurətinin əsaslandırılması və onun fəaliyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;

- ölkəmizdə müştərək müəssisələrinin inkişaf dinamikasının illər üzrə statistik təhlili və qiymətləndirilməsi;

- müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi;

- ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşlarının müasir vəziyyətinin müqayisəli təhlili və bunun müştərək müəssisələrin fəaliyyətinə təsirinin aydınlaşdırılması;

- statistik məlumatlar əsasında Azərbaycan müştərək müəssisələrinin fəaliyyətinin əsas inkişaf göstəricilərinin təhlil edib qiymətləndirilməsi, onların inkişafı üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması yollarının müəyyən edilməsi;

- müştərək müəssisələrə xarici investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldiləsi yollarının müəyyən edilməsi;

- müştərək müəssisələrə investisiya qoyuluşunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması;

- müştərək müəssisələrə xarici investisiya qoyuluşunun planlaşdırılması və onun gələcək inkişafının proqnozlaşdırılması.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat obyektı kimi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələr seçilmişdir. Tədqiqatın predmetini isə müştərək müəssisələrin və onlara xarici investisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri – metodoloji əsasları və informasiya bazası. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını iqtisad elminin klassiklərinin kapitalın beynəlxal hərəkəti haqqında müddəaları, yerli və xarici ölkə alimlərinin müştərək müəssisələrin fəaliyyəti haqqında elmi tədqiqatlarının nəticələri, dünya ölkələrinin təcrübəsi, iqtisadi nəzəriyyə, iqtisadi anlayışlar, kateqoriyalar, qanunlar və onların iqtisadi tədqiqatlarda tətbiqi xüsusiyyətləri təşkil edir.

Dissertasiya işi yazılarkən problemlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarından, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev cənablarının uyğun fərman və sərəncamlarından, habelə digər direktiv və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat iqtisadi-statistik təhlil, müqayisəli yanaşma, proqram məqsədli yanaşma, statistik qruplaşdırma, elmi abstraksiya, ümumiləşdirmə və digər metodlar əsasında qurulmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını müştərək müəssisələrlə əlaqədar qanunlar, proqramlar və digər normativ-hüquqi sənədlər, eləcə də, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadi İnkişaf, İqtisadiyyat, Vergilər və digər müvafiq nazirliklərin məlumatları, ölkədə fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələrin uçot və hesabat sənədləri təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- qloballaşma şəraitində müştərək müəssisələrin yaradılması zərurəti əsaslandırılmışdır;

- bazar münasibətləri şəraitində müştərək fəaliyyətin təşkilinin səciyyəvi xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır;

- müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri göstərilmişdir;

- Azərbaycanda müştərək sahibkarlığın inkişafına və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə təsir edən iqtisadi, siyasi, sosial, hüquqi, təbii-coğrafi mühit amilləri geniş şəkildə tədqiq edilmiş, ölkədəki əlverişli investisiya mühitinin əhəmiyyəti geniş izah olunmuşdur;

- Azərbaycanda müştərək sahibkarlığın müasir vəziyyəti, ölkə iqtisadiyyatına, həmçinin, müştərək sahibkarlığa xarici investisiya qoyuluşu dinamikasının illər üzrə geniş müqayisəli təhlili aparılmışdır;

- müştərək müəssisələrə xarici investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri ətrafla tədqiq edilmiş və onların yüksəldilməsi üzrə təklif və tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır;

- Azərbaycan müştərək müəssisələrin iqtisadi inkişafı və onlara xarici investisiya qoyuluşu üzrə 2014-cü il baza ili götürülməyə 2015-2018-ci illəri əhatə edən proqnoz işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibrətdir ki, tədqiqatın əsas müddəaları, əsaslandırılmış konkret nəticə və təkliflər Azərbaycanda müştərək müəssisələrin səmərəli inkişaf etdirilməsi, onların fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, müştərək sahibkarlığa investisiya qoyuluşu imkanlarının yüksəldilməsi, əlverişli investisiya mühitinin yaradılması və s. istiqamətlərində istifadə edilə bilər.

Dissertasiyada irəli sürülən təkliflər və tövsiyələrdən müştərək müəssisələrə yardım üzrə tədbirlərin işlənib hazırlanmasında, əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılmasında, habelə müvafiq elmi tədqiqatlarda, tədris prosesində, proqram və digər normativ-hüquqi sənədlərin hazırlanmasında və s. istifadə oluna bilər.

1.FƏSİL: BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ MÜŞTƏRƏK SAHİBKARLIĞIN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ.

1.1. Bazar münasibətləri şəraitində müştərək sahibkarlığın vəziyyəti və məzmunu

Müasir dövrümüzdə dünya dövlətləri arasında iqtisadi inteqrasiya prosesləri daha da yüksələn xətt üzrə inkişaf etməkdədir. Dünya iqtisadiyyatında təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi ölkələr arasında təkcə əmtəə və işçi qüvvəsinin deyil, həm də kapitalın hərəkətini gücləndirir və bu isə investisiya əməkdaşlığının müxtəlif formalarının inkişafına səbəb olur. İqtisadi inteqrasiya kapitalların birləşdirilməsi, istehsal-texniki əlaqələrin gücləndirilməsi, resurslardan birgə istifadə, əldə olunan idarəetmə təcrübəsinin bölüşdürülməsi və s. kimi məsələləri özündə cəmləşdirən iqtisadi prosesdir. İqtisadi inteqrasiya həm ayrı-ayrı dövlətlər, həm də bu dövlətlərin müəssisə və firmaları səviyyəsində təzahür edir. İqtisadi inteqrasiya nəticəsində formalaşan istehsalın beynəlxalq kooperasiyasının geniş yayılmış formalarından biri də müştərək müəssisələrdir. Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın, onun mühüm forması olan müştərək sahibkarlığın genişləndirilməsini obyektiv zərurətə çevirməkdədir. Beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin formalaşmasında, milli iqtisadiyyatların dünya iqtisadiyyatına sıx inteqrasiya olunmasında müstəsna rol oynayan müştərək sahibkarlıq fəaliyyəti özbaşına və idarə olunmaz proses kimi baş vermir və o əslində dövlətin iqtisadi siyasətinin önəmli istiqaməti, bir qolu kimi çıxış edir.

Məlumdur ki, dünya dövlətlərinin çoxu heçdə öz daxili tələbatlarını öz gücləri hesabına ödəyə bilmirlər. Bu onların bir çoxunun zəngin təbii ehtiyatlara malik olmaması, əlverişli təbii-coğrafi şəraitdə yerləşməməsi, elmi-texniki tərəqqinin inkişafının lazımı səviyyədə olmaması, kifayət qədər peşəkar ixtisaslı kadrlara sahib olmaması və s kimi amillərlə əlaqədardır. Bu kimi amillər isə dünya dövlətləri arasında istehsal, ticarət, elmi-texniki, kredit, satış və s. kimi sahələrdə kooperasiya

əlaqələrinin güclənməsini bu isə öz növnəsində müştərək müəssisələrin yaradılması və inkişafını zəruri edir.

Müştərək müəssisənin mahiyyəti barədə təsəvvürə malik olmaq üçün, hər şeydən öncə, müştərək müəssisə anlayışı açıqlamaq, dərk etmək lazım gəlir. Qərb ədəbiyyatlarında müştərək müəssisə beynəlxalq əməkdaşlığın çoxcəhətli formalarına daxil olmaqla istehsal fəaliyyətinin təşkilinin xüsusi hüquqi forması kimi səciyyələndirilir və onların aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətləri göstərilir:

- müştərək müəssisə iki və daha çox tərəflərin aktivlərinin qismən bölüşdürülməsi, yaxud tərəfdaşlardan hər birinin öz kapital payını qoyması yolu ilə yaradılır və bu zaman tərəflər arasındakı kapital qoyuluşu adətən uzunmüddətli olur;

- müştərək müəssisə istehsal, ticarət, maliyyə, elmi-tədqiqat fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər;

- müştərək müəssisələrin idarə edilməsi zamanı tərəfdaşlar arasında idarəetmə ilə bağlı məsuliyyət və risklər bölüşdürülür və bu zaman mənfəət və sahibkarlıq riski tərəfdaşlar arasında onlardan hər birinin kapital qoyuluşunda payına müvafiq olaraq bölüşdürülür;

- müştərək sahibkarlıq iştirakçıların fəaliyyətinin yalnız bir hissəsini əhatə edir;

Müştərək sahibkarlıq dedikdə tərəfdaşların əsas və dövriyyə kapitalının birləşdirilməsi, məhsul istehsalı, xidmət göstərilməsi nəticəsində əldə olunan gəlirlərin bölüşdürülməsi, müəssisənin idarə olunması və onun fəaliyyəti ilə bağlı risklərin bölüşdürülməsi əsasında yaradılan sahibkarlıq forması başa düşülür. Müştərək müəssisələrin yaranma tarixi çox qədim olmasına baxmayaraq, indiyədək müştərək müəssisə məfhumunun konkret tərfi verilməyib. Bir sıra iqtisadçılar müştərək müəssisə anlayışına müxtəlif mövqelərdən yanaşırlar. Araşdırmalar göstərir ki, «müştərək müəssisə» məfhumu hələ XVI və XVII əsrlərdə İngiltərədə ticarətlə məşğul olan «Mercant Vencers», «Centelmen Advencers» birliklərinə şamil edilmişdir. Qərb ədəbiyyatlarında adətən müştərək müəssisə anlamında iki termin

işlədilir: “joint venture” və “mixed company”. “Joint venture” Azərbaycan dilində “müştərək müəssisə” mənasını verir və birgə fəaliyyətin müxtəlif formalarını, o cümlədən firmalararası müqavilə əlaqələrini də özündə əks etdirir. “Mixed company” isə Azərbaycan dilində “birgə müəssisə” mənasını verir və məzmununa görə “müştərək müəssisə” ilə eynidir. Eyni zamanda, araşdırmalardan aydın olur ki, “joint venture” və “mixed company” anlayışları mülkiyyət formasına görə müəyyən fərqə malikdir. Belə ki, praktikada xüsusi mülkiyyət əsasında yaradılmış müəssisələr, əsasən “joint venture”, dövlətin iştirakı ilə yaradılmış müəssisələr isə “mixed company” kimi qəbul edilir. “Joint venture” adətən firmalararası əməkdaşlığın müxtəlif formalarını ifadə edir [11,səh 10-11].

Müasir qərb ədəbiyyatlarında həmçinin müştərək sahibkarlıq müəssisələrarası əməkdaşlığın və kooperasiyanın təzahür forması kimi qeyd edilir. Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda isə müəssisənin nizamnamə kapitalında xarici kapitalın iştirakına görə müəssisələri milli, müştərək və xarici müəssisələrə ayırırlar. Azərbaycanın mövcud qanunvericilik sənədlərində “birgə müəssisə”, “müştərək müəssisə” terminləri işlənsə də, onların dəqiq izahı verilməmiş və xarici kapitallı bütün müəssisələr qarışıq və ya müştərək müəssisə adlandırılmışdır. Başqa sözlə desək, belə müəssisələr, yalnız kapital qoyuluşuna görə fərqləndirilmişdir. Əslində isə, qeyd edildiyi kimi, müəssisələri yalnız bu xüsusiyyətlə fərqləndirmək hər zaman dəqiq nəticələrin əldə edilməsinə imkan vermir.

Bir sıra qərb iqtisadçıları isə müştərək müəssisələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində kəmiyyət parametrlərinə də üstünlük verirlər. Belə ki, iqtisadçı alim L.Franko iştirakçıların payı 5 faizdən 95 faizə qədər olan müəssisələri müştərək müəssisə hesab edir. “Müştərək müəssisə”lərin kəmiyyət parametrlərinin araşdırılmasında onların birbaşa İnvestisiya və ya portfel investisiya əsasında yaradılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda müştərək müəssisələr, məhz birbaşa investisiyaların bir forması hesab edilir. Digər iqtisadçılar isə xarici investorun portfel investisiya şəklində iştirakı ilə yaradılan passiv müştərək müəssisə ilə xarici investorun birbaşa investisiya şəklində iştirakı ilə

yaradılan aktiv müştərək müəssisələri fərqləndirirlər. Birbaşa investisiya portfel investisiyasından fərqli olaraq müəssisənin fəaliyyətinə və idarə edilməsinə birbaşa təsir etmək imkanı verdiyi üçün, belə müəssisələr aktiv müştərək müəssisə kimi qəbul edilir[5, s 143-144].

Müşahidələr göstərir ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda müştərək müəssisələrin əsas iki tipi göstərilir. Məsələn, İtaliya iqtisadçısı A.Folo istehsal, ticarət, maliyyə, elmi tədqiqat fəaliyyəti ilə məşğul ola bilən müştərək müəssisələrin səhmdar və müqavilə əsasında yaradılan iki tipini fərqləndirir. Çin təcrübəsində də müştərək müəssisələrin iki tipinə təsadüf edilir. Onlardan biri paylı, digəri isə kontrakt (müqavilə və ya razılaşma) müştərək müəssisələri adlanır. Təşkilati nöqteyi-nəzərdən müştərək müəssisələr istər bir, istərsə də çox zavodlu (fabrikli) ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirak edən birzavodlu müəssisələr qrupunda - kiçik, orta və iri müəssisələr vardır, çoxzavodlu müəssisələr qrupunda – trestlər, konsernlər və digər istehsal birlikləri iştirak edirlər. Müştərək müəssisələrin bu forması xarici investorları cəlb etməklə, mütərəqqi avadanlıq, qabaqcıl texnologiya və idarəetmə təcrübəsi əldə etmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müştərək müəssisələr ayrılıqda iqtisadi vahid kimi milli təsərrüfatçılıq sistemində və bütünlükdə dünya iqtisadiyyatında özünün xüsusiyyət və səciyyəvi cizgilərinə malikdir. Müştərək müəssisələri müəyyən meyarlar üzrə (məsələn, əməkdaşların bərabərliyi, onun yerləşmə yeri, idarəetməyə tərəflərin təsiri, təşkilati quruluşu və s.) nəzərdən keçirtmək məqsədəuyğundur. Beləliklə, müştərək müəssisələr təsnifatını aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (cədvəl 1.1).

Ümumilikdə isə, istər ayrı-ayn ölkələrin təcrübəsindən, istərsə də müxtəlif iqtisadçı alimlərin fikirlərindən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, müştərək müəssisələr birgə kapital, birgə idarəetmə, eləcə də mənfəət və risklərin, idarəetmə prosesinin bölüşdürülməsi əsasında yaradılır. Bu tip müəssisələrin fəaliyyətinin əsasını tərəflər arasında texnoloji və emosional əməkdaşlıq təşkil edir.

(Cədvəl 1.1)

Müştərək müəssisələrin təsnifatı.

Meyarlar	Adı	Mahiyyəti
Əməkdaşlığın kompleksliyi üzrə	Bərabərlik (ədalətli MM)	Hüquqi mənada MM-in təsisçilərinə maliyyə riski, idarəetmə,qəbul edilən məsələlərin həllində ümumi cavabdehlik xasdır
	Müqavilə üzrə MM	Xərclərin riskin bölüşməsinə müəssisə əməkdaşlıq haqqında müqavilə bağlıdır.
Yerləşmə yerinə görə	Ölkə MM	Partnyorlar bir ölkədən olurlar. Layihələr bir ölkə çərçivəsində yerli, regional və milli səciyyə daşıyırlar.
	Beynəlxalq MM	Partnyorlar müxtəlif ölkələrdən olurlar.
İqtisadi mərhələlərin əlaqə növlərinə görə	Üfuqi MM	Eyni cür istehsalat və ya ticarət mərhələlərinin birləşməsi(inteqrasiyası)
	Şaquli MM	Ardıcıl istehsalat və ya ticarət mərhələlərinin birləşməsi (inteqrasiyası)
	Diagonal MM	Müxtəlif sahələrin, müəssisələrin kooperasiyası və ya müxtəlif istehsal və ticarət mərhələlərinin birləşməsi
İdarəetməyə təsirinə görə	Bərabər hüquqlu MM	MM-nin bərabər idarə edilməsi. Tərəfdaşlar qərar qəbulunda təsir göstərməkdə bərabər hüquqa malikdirlər.
	Asimmetrik MM	Partnyorlardan birinin təsiri üstünlük təşkil edir və müxtəlif məsələlər üzrə müəssisə qeyri-bərabər idarə edilir.
Təşkilati quruluşuna görə	Birzavodlu	Tərkibində kiçik, orta və iri müəssisələr vardır
	Çoxzavodlu	Tərkibinə trestlər, konsernlər və digər istehsal birlikləri daxildir. Bu forma MM-lər üçün müterəqqi avadanlıq, qabaqcıl texnologiya və idarəetmə təcrübəsi xarakterikdir.

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir(17, s 17-19; 3,s 101).

Müştərək müəssisələr, onların xarakterik xüsusiyyətləri bir sıra nüfuzlu təşkilatlar tərəfindən də araşdırılmış onların mahiyyətinə dair müxtəlif yanaşmalar irəli

sürülmüşdür. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Avropa İqtisadi Komissiyası tərəfindən müştərək müəssisələr aşağıdakı kimi təsnifləşdirilmişdir [11,səh 12-13] :

- sahibkarlıq fəaliyyəti göstərmək üçün tərəflər arasında ikitərəfli sazişin bağlanması,

- qarşıya qoyduqları məqsədlərinə çatmaq üçün tərəflərin öz pul vəsaitlərindən, idarəetmə təcrübəsindən birgə istifadəsinin təmin olunması,

- məqsədlərə nail olmaq üçün müstəqil idarəetmə orqanının yaradılması,

- istər qazancın istərsədə itkilərin tərəflərin qoyduqları paya uyğun faiz nisbətində bölüşdürülməsinin təmin olunması və s.

Müştərək sahibkarlığın inkişafı ölkəyə böyük həcmdə investisiya cəlb etməyə, xarici tərəfkeşin bazarından faydalanmağa, iqtisadiyyatda diversifikasiya probleminin həllinə kömək edir.

«Müştərək müəssisə–milli iqtisadiyyatın inkişafında investisiya qoyuluşunda iştirak edən yerli və xarici hüquqi şəxslər və ya fiziki şəxslər arasında bağlanmış saziş əsasında məhsulun istehsalı və satışı, işlər görülməsi və xidmətlər göstərilməsi üçün yaradılan təsərrüfat subyektidir». Müştərək müəssisələr nizamnamə kapitalı milli və xarici kapitalın hesabına formalaşan təsərrüfat subyektləridir. Müştərək müəssisələrin xüsusiyyətlərinə iki və daha çox tərəfdaş arasında müqavilənin mövcudluğu, hər bir tərəfdaşın pay və iştirak formasının müəyyən olunması, sahibkar fəaliyyətindəki maraqların ümumiliyi, müştərək müəssisə üzərində nəzarəti təmin edən payın müəyyən edilməsi, hər bir tərəfdaşın iştirak payına uyğun olaraq məsuliyyətlərin məhdudlaşdırılması və müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən mənfəətin müəyyən hissəsini almaq hüququ, fəaliyyət müddətinin (məhdud və ya qeyri-məhdud) müəyyən olunması aiddir. Müştərək müəssisələr birgə kapital, bir idarəetmə, mənfəət və risklərin bölüşdürülməsi əsasında yaradılır. Müştərək müəssisələrin nizamnamə fondu tərəfdaşların vəsaitləri hesabına formalaşır və həm idarəetmə, həm də mənfəət və riskin bölüşdürülməsi bu paya uyğun həyata keçirilir. Heç təsadüfi deyildir ki, hər vəziyyətdə xarici investor yerli

şəraitə və bazara uyğunlaşır və az kapital sərfi ilə risk edir. Müştərək müəssisələrin bu forması xarici investorları cəlb etməklə, mütərəqqi avadanlıq, qabaqcıl texnologiya və idarəetmə təcrübəsi əldə etmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müştərək müəssisənin sosial-iqtisadi mahiyyəti tərəfdaşların texnoloji və emosional əməkdaşlığı ilə müəyyən olunur. Əməkdaşlığın texnoloji tərəfi tərəfdaşların birgə sərmayə qoyuluşlarında öz əksini tapır. Xarici investor müştərək müəssisənin yaradılması üçün adətən yeni texnika və texnologiya, ixtisaslı kadrlar, uzunmüddətli kreditlər cəlb edir, milli investor isə torpaq sahəsi verir, işçi qüvvəsi, tikinti materialları və xammalı cəlb edir. Əməkdaşlığın emosional tərəfi isə müəssisənin səmərəli fəaliyyəti üçün tərəfdaşların söylərini birləşdirməsində öz əksini tapır. Müştərək müəssisəni yaradan tərəflərin məqsədləri üç əsas kateqoriyaya bölünür [17, səh 35]:

- zəruri istehsal resursların əldə olunması;
- bazar motivləri;
- riskin bölüşdürülməsi.

Tərəfdaşların öz istehsal və ya bazar potensialını səmərəli reallaşdırmaq üçün bu və ya digər resurs növünə çatışmazlığı çox vaxt müştərək müəssisənin yaradılması üçün əsas olur. Bu resurslara maliyyə vəsaitləri, istehsal gücləri, xammal və materiallar, texnologiya, patentlər, idarəetmə kadrları, informasiya, nou-hau və s. aid ola bilər. Müştərək müəssisənin yaradılması xarici investora yerli tərəfdaşların köməyi ilə ölkənin iqtisadi və siyasi vəziyyəti haqqında informasiya almaq, dövlət orqanları və yerli istehsalçılarla əlaqə yaratmaq, yerli xammaldan, maliyyə mənbələrindən, işçi qüvvəsindən, yerli tərəfdaşın istehsal güclərindən istifadə etmək kimi üstünlüklər verir. Yerli tərəfdaşlar isə əlavə maliyyə resursları, yeni texnika və texnologiya, idarəetmə təcrübəsi cəlb etməklə istehsal olunan məhsulun rəqabətqabiliyyətini artırmaq imkanına malik olur.

Beləliklə, müştərək müəssisənin üstünlüyü onun yaradılması üçün bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı səmərəli iqtisadi resursların cəlb edilməsi ilə müəyyən

olunur. Müştərək müəssisə yerli bazara daxil olan vasitəsi kimi xarici investora daha geniş informasiya bazası, əlaqə şəbəkəsi əldə etməyə və daxili bazarı qiymətləndirməyə, yerli istehlakçıların zövq və meyilləri haqqında məlumat toplamağa, istehlakçılara xidmət göstərməyə imkan verir. Digər tərəfdən xarici investor yetkin texnika və texnologiyanı və məhsul istehsalını inkişaf etməkdə olan ölkələrə keçirməklə kapitalın dövriyyə müddətini artırmış olur.

Müştərək müəssisələrin yaradılması istər yerli tərəfdaş, istərsə də xarici investor üçün bir sıra üstünlüklər verir. Belə ki, müştərək müəssisənin yaradılması milli investorun xarici təchizatçı və istehlakçılarla təsərrüfat əlaqələri yaratmasına, yerli bazarı daha tez mənimsəməsinə xarici investorun satışını istifadə edərək xarici bazarlara çıxmasına, xarici marketinq təcrübəsinə yiyələnməsinə müsbət təsir göstərir. Müştərək müəssisələrin yaradılması xarici yerli şərait və bazar haqqında yerli tərəfdaşın biliklərindən istifadə edərək həmin ölkə bazarında az xərclə möhkəmlənməyə imkan verir. Bu özünü alıcılarla, xammal və resurs təminatı, işçi qüvvəsindən istifadə və s. ilə əlaqədar əməkdaşlıq nəticəsində istehsal və tədavül xərclərinin azalmasında, kapitalın dövriyyə sürətinin artmasında göstərir. Milli tərəfdaşların müştərək müəssisədə iştirakı xarici tərəfdaşların yerli bazarın qeyri - sabitliyi və onunla tanışlıq dərəcəsinin az olması ilə əlaqədar təsərrüfat risklərini xeyli azaldır. Ümumi kapital qoyuluşlarının bölüşdürülməsi nəticəsində bununla bağlı risklər azalır. Beləliklə, yaradılma motivlərindən asılı olmayaraq müştərək müəssisə tərəfdaşların ayrı-ayrılıqda imkanı xaricində olan işgüzar və iqtisadi məqsədlərin birgə fəaliyyətlə əldə edilməsi vasitəsidir[17, səh 41-43].

Müştərək müəssisə yeni istehsala başlamaq üçün ilkin şəraitini xeyli yaxşılaşdırsa da, təsisçilərin siyasi, iqtisadi və milli maraqları onların yaradılmasında və fəaliyyətində bəzən mürəkkəb və ziddiyyətli münasibətlərin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Belə münasibətlər, ilk növbədə, tərəfdaşların məqsədlərindən asılıdır. Onların yaradılması və fəaliyyəti prosesində tərəfdaşların rəqabət aparıcı məqsədləri mövcud olur. Bunun nəticəsində xarici investor mütərəqqi texnika

və texnologiyanın, nou-hauların, idarəetmə və marketinq təcrübəsinin verilməsini minimumlaşdırmağa, yerli tərəfdaşlar isə maksimumlaşdırmağa cəhd edirlər ki, bu da müştərək müəssisələrin səmərəli fəaliyyətinə mane olur.

Müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin mühüm məsələlərindən biri məhsulun reallaşdırılması ilə əlaqədardır. Əgər xarici investorun əsas məqsədi yerli bazarda möhkəmlənməkdirsə, milli tərəfdaş isə məhsul ixracına çalışarsa, bu cür mənafehlərin toqquşması müəssisənin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Digər ziddiyyətlər istehsalın genişləndirilməsinə zəruriyyət yarandıqda əlavə kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bir tərəfdən, müştərək müəssisənin iqtisadi səmərəliliyini artırmaq üçün əlavə kapital qoyuluşlarına zərurət yaranır, digər tərəfdən, onun sərbəst əmtəə istehsalçısına çevrilməsi tərəfdaşlar tərəfindən əlavə kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsini məhdudlaşdırır. Beləliklə, tərəfdaşların məqsədlərindəki ziddiyyətin olmaması müştərək müəssisənin yaradılması və səmərəli fəaliyyəti üçün əsas şərtidir [17, səh 25-26].

Müştərək müəssisələrin milli iqtisadiyyatın səmərəliliyi nöqtəyi-nəzərindən yaradılması onun ölkənin iqtisadi sistemində daha səmərəli daxil olması baxımından qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədə o vaxt çatmaq olar ki, müştərək müəssisələrin formalaşması və inkişafı milli iqtisadiyyatın və ölkədə sahibkarlığın inkişaf strategiyası ilə üzvi surətdə əlaqələndirilir, həmçinin müştərək müəssisələrin inkişafı üçün cəlb edilmiş xarici investisiyalar dərin təhlil edilir.

1.2. Müştərək müəssisələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsi və bu prosesədən kənarında inkişafın qeyri-mümkünlüyü, vəsait çatışmazlığı və təcrübə mübadiləsi kimi zərurətlər müştərək fəaliyyətin göstərilməsini, xarici investisiyalı müştərək və ya

birgə müəssisələrin formalaşdırılmasını gündəlik həyatın ayrılmaz tərkib hissəsinə, eləcə də uzunmüddətli dinamik inkişafın və iqtisadi təhlükəsizliyin başlıca amilinə çevirmişdir. Bu baxımdan da, müştərək fəaliyyətin səmərəli təşkili, müştərək müəssisələrin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi, müvafiq qiymətləndirmə və təhlillərin aparılması çox vacibdir. Bu həm də ondan irəli gəlir ki, bu səmərə, artıq ümumilikdə milli təsərrüfatın səmərəliliyini, ölkədə mövcud sosial-iqtisadi durumu xarakterizə edən bir göstərici kimi qəbul olunur.

Tədqiqatlar göstərir ki, 1990-cı illərin axırlarında Rusiyada müştərək müəssisənin yaradılması, orta hesabla, 50-60 faiz yeni məhsul buraxılışının dəyərini aşağı salmağa, bunun üçün lazım olan vaxtı 1-1,5 il azaltmağa, xarici tərəfdaşın istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyət səviyyəsinin 93-99 %-ə çatdırmağa və müəssisənin mənfəətini 70-80 % artırmağa imkan vermişdir [29, səh 175; 203]. Ümumiyyətlə, əksər ölkələrin təcrübəsində, milli və dövlətçilik prinsipləri nəzərə alınmaqla, müştərək fəaliyyətin təşkili bir çox iqtisadi uğurlarla müşayiət olunmuşdur. Qeyd olunduğu kimi, bu, milli tərəfdaşın texniki və texnoloji inkişafında, özünü daha çox büruzə verir. Belə ki, müştərək müəssisənin yaradılması yolu ilə texnika və texnologiyanın, idarəetmə təcrübəsinin və s. ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunması, əsasən, aşağıdakı formalarda həyata keçirilir [4, səh 18-19]:

– müştərək müəssisənin təsisçisi olan xarici tərəfdaş patentə və ya “nou-hau”ya görə müştərək müəssisəyə lisenziyanı satır. Lisenziya müqaviləsinin vaxtı bitdikdən sonra müştərək müəssisə əldə etdiyi texnologiyadan istifadə etmək və onu təkmilləşdirmək hüququna malik olur;

– müştərək müəssisənin təsisçisi xarici firmadan patentləşdirilmiş texnologiyaya alır. Texnologiyanın bu üsulla verilməsi adətən, yığma əməliyyatları ilə, xammal və materialların emalı ilə məşğul olan müştərək müəssisələrdə istifadə edilir. Bu halda istehsal prosesinin təşkili üçün texnologiya ilə yanaşı avadanlıq da idxal edilir;

– xarici investor mülkiyyət hüququnu müştərək müəssisənin nizamnamə kapitalına öz payı kimi təqdim edir. Bu forma texnologiyanın əldə edilməsinin ən mürəkkəb formasıdır.

Xarici partntor iştirakı ilə müştərək müəssisələrin yaradılmasının yuxarıda sadlanan müsbət cəhətləri ilə yanaşı mənfi cəhətləri də vardır. Bu mənfi cəhətləri aşağıdakılardır:

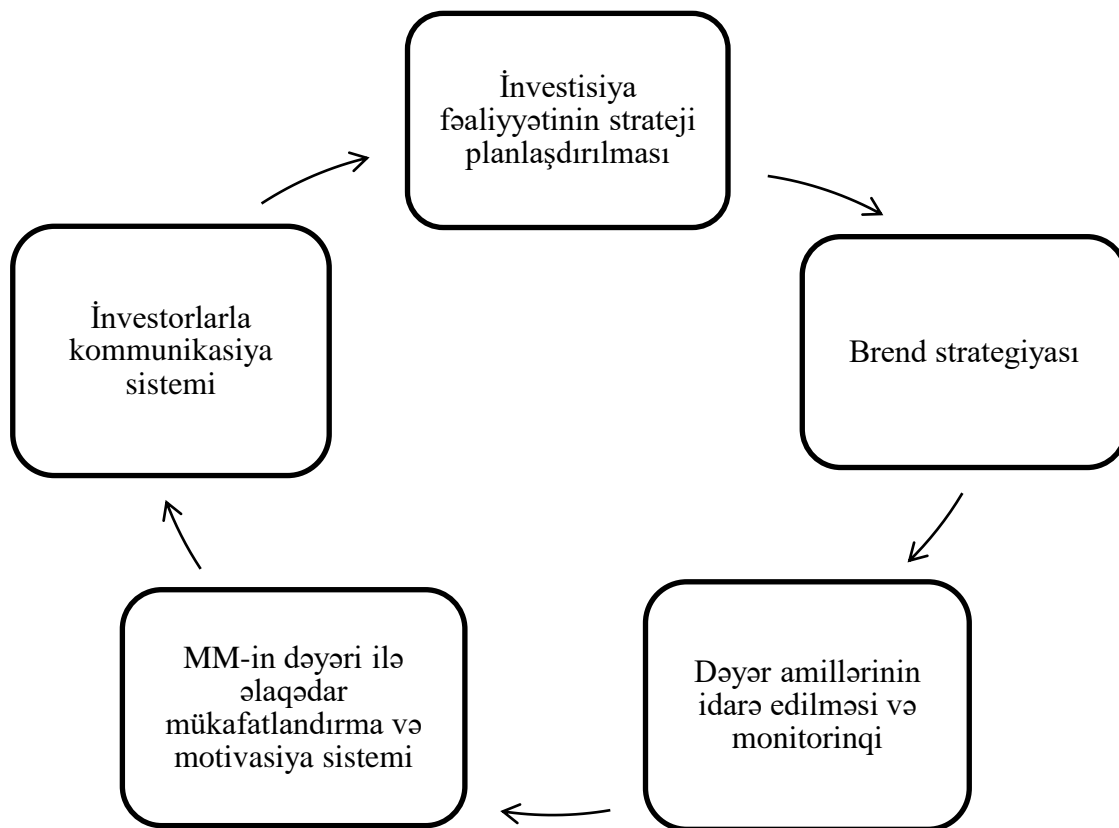
- xarici tərəfdaşların müəssisənin uğursuzluğuna görə məsuliyyət dərəcəsi texnoloji hissədəki pay səviyyəsindən asılıdır və texnoloji hissənin payı artdıqca, onların məsuliyyəti də azalır. Çünki belə halda xarici tərəfdaş, yalnız texnologiyanın tətbiq miqyasının genişlənməsindən əldə etdiyi gəlirin itirilməsi təhlükəsi ilə üzləşir;

- müştərək müəssisədə texnoloji hissənin payı nə qədər çoxdursa, xarici investorum, maddi-texniki bazanın, xüsusilə maliyyə resurslarının formalaşmasında iştirakı da bir o qədər azdır.

Qeyd olunduğu kimi, müştərək müəssisələrin yaradılması milli iqtisadiyyata müəyyən müsbət təsirlərlə xarakterizə olunur. Bütün bunlarla yanaşı, təbii ki, müştərək müəssisələrin özünün də fəaliyyətinin səmərəliliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müştərək biznesin yaradılmasında ictimai mənafə və tərəfdaşların oxşar və fərqli məqsədləri rol oynayır və bunlar birlikdə ziddiyyətli sistem yaradırlar. Belə bir vəziyyətdə müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin uğurlu alınması bilvasitə onun təsisçilərinin maraq və mənafelərinin uzlaşmasından asılıdır. Bu baxımdan müştərək biznes fəaliyyətinin əsas məqsədi, bilavasitə, onun təsisçilərinin maddi rifahının yüksəldilməsindən ibarətdir və hər bir təsisçi də öz mənafelərini tam reallaşdırmağa çalışır. Eyni zamanda, dövlətin əsas məqsədi tənzimləmə vasitələrindən istifadə edərək ölkədə iqtisadi inkişafa nail olmaqdan və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan da, müştərək müəssisələrin yaradılmasının iqtisadi səmərəliliyi də, məhz sözügedən məqsədlərin vəhdətindən bilavasitə asılıdır. Bütün bunlar müştərək müəssisənin səmərəliliyini müəyyən edir ki, bu da aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir (Sxem 1.1).

Müştərək biznesin yaradılması və fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı ona makroiqtisadi və mikroiqtisadi səviyyədə baxılmalıdır.

Sxem 1.1: Müştərək müəssisələrin dəyərinin məcmu idarə edilməsi. (Mənbə: 4, səh 33).

Müştərək biznesin yaradılmasının makroiqtisadi səmərəliliyinin meyarı bu prosesdəki xalq təsərrüfatı məqsədlərindən asılıdır. Ayrı-ayrı dövrdən asılı olaraq bu məqsədlər dəyişə bilər. Məsələn, müştərək biznesin yaradılması yolu ilə xarici investisiyasının cəlb olunması sənaye istehsalının sahə quruluşunun təkmilləşməsi, onun texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi, mütərəqqi və texnologiyanın, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunması və s. məqsədlər daşıya bilər. Müştərək müəssisələrin yaradılması və fəaliyyətinin makroiqtisadi səmərəliliyini iki formada müəyyən etmək olar. Birinci halda səmərəlilik, milli təsərrüfata istehsalçı mövqeyindən baxılaraq, müəyyən edilir. Müştərək müəssisələrin yaradılması hesabına ölkə iqtisadiyyatına modern texnika və texnologiya, idarəetmə təcrübəsi cəlb etməklə istehsal xərclərinin azaldılması və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi baş verir. Bu forma özünü müəssisənin iqtisadi səmərəliliyində

konkretləşdirsə də, daha geniş mənaya malikdir. Başqa sözlə desək, məhdud iqtisadi resursların səmərəli istifadəsi və bunun nəticəsində də, xammal və materialların emal edilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə ölkənin iqtisadi imkanları daha da genişlənir. Beləliklə də, ölkə milli iqtisadiyyatın uzunmüddətli və fasiləsiz inkişafı üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən xammal ixracatçısından hazır məhsul ixracatçısına çevrilir.

Kiçik dövlətlər xarici iqtisadi əlaqələrdən daha çox asılıdır. Bu asılılıq xalq təsərrüfatının istehsalçı kimi səmərəliliyinin yüksək olmasını tələb edir. Müasir dövrdə əlavə gəliri ilk növbədə istehsal xərclərinin azaldılması hesabına əldə etmək mümkündür. Xalq təsərrüfatının istehsalçı kimi iqtisadi səmərəliliyi nə qədər aşağıdırsa, ölkənin xarici ticarətində “ticarət şəraiti” bir o qədər pisdır. Yəni məhsul vahidinə sərf olunan iqtisadi resurslar digər ölkələrə nisbətən artıqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal növlərindən asılı olaraq xalq təsərrüfatına istehsalçı kimi baxılması əsasında makroiqtisadi səmərəliliyin hesablanması dövlətin iqtisadiyyatı istər iqtisadi, istərsə də inzibati yolla tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hazırda ölkənin mövcud iqtisadi imkanlarından tam istifadə edib maksimum əlavə gəlir yaratmaq geniş mənada ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyini göstərir. Lakin bu məşğulluğu məhz sərf olunan xərclər hesabına daha çox səmərə əldə etməklə, istehsal olunan məhsulların həm qiymət, həm də keyfiyyət baxımından rəqabətqabiliyyətlərinin artırılması hesabına təmin etmək mümkündür.

Müştərək biznesin milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirini səciyyələndirən bir sıra makroiqtisadi səmərəlilik göstəriciləri mövcuddur. Belə göstəricilərdən biri də istehsal olunan məhsulun dəyərində milli tərəfdaşların payı – istehsal olunan məhsulun “millilik səviyyəsi” hesab edilir. Bu göstəricilərin artması ölkədə daxili əmək bölgüsünün dərinləşdirilməsini və məşğulluğun səviyyəsinin yüksəlməsini əks etdirir, müştərək biznesin xalq təsərrüfatı çərçivəsində “muxtariyyət” səviyyəsini göstərir. Məhsulun millilik səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə xalq təsərrüfatına xarici investisiyanın müsbət təsir dərəcəsi də bir o

qədər yüksəkdir. Məsələn Çinin Şenjen vilayətində istehsal onunmuş məhsulun dəyərini 50 faizi idxalın hesabına formalaşır. Braziliya azad iqtisadi zonası olan Manusda televizor, kompüter və başqa məmulatların millili səviyyəsi 75 faizdir [4, səh 39-40].

Səmərəliliyi ifadə edən mühüm əhəmiyyətli göstəricilərdən biri də müştərək müəssisələrin valyuta ilə özünü ödəməsidir ki, bu da, ilk növbədə, ölkənin tədiyyə balansı ilə əlaqədar olan bir məsələdir. İnvestisiyaların iqtisadiyyata cəlb olunması zamanı ölkənin iqtisadi inkişaf tempi ilə yanaşı həm də iqtisadiyyatın xarici investisiyani mənimsəməsi imkanları və xarici borcun səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Məhz elə buna görə də ölkələrin xarici borc səviyyəsindən asılı olaraq müştərək müəssisələrin xarici valyuta ilə özünü ödəməsi vacib məsələlərdən biridir. Beləliklə, müştərək biznesin yaradılmasının makroiqtisadi səmərəliliyi onların xalq təsərrüfatı məqsədlərinin həyata keçirilməsinə təsir ölçüsüdür.

Müştərək müəssisələrin makroiqtisadi səmərəliliyi onların fəaliyyəti üçün zəruri istehsal resurslarının verilməsindən və bu resurslar üzərində nəzarətin minimallaşdırılmasından asılıdır. Bu məsələnin həlli isə tərəfdaşların məqsədlərinin vəhdətində öz əksini tapır. Tərəfdaşların vəhdət təşkil edən məqsədləri və səmərəli iqtisadi resurslar fonunda fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələrin səmərəliliyi digərlərinə nisbətən daha yüksək olur. Xarici investorun yeni texnika və texnologiyası, idarəetmə təcrübəsi, bazar bilikləri ilə yerli tərəfdaşın yerli şəraiti bilməsi, bina və tikililəri, torpaq sahəsini istismara verməsi, yerli təchizatçı və alıcıları tanıması və onlarla əlaqəyə girməsi, müəssisənin işçi qüvvəsi ilə təchiz edilməsi və s. kapital qoyuluşlarının daha tez mənimsənilməsinə, istehsal və dövriyyə xərclərinin azaldılmasına, kapitalın dövriyyə sürətinin yüksəldilməsinə və yekunda isə mənfəətin artırılmasına gətirib çıxarır. Qeyd edilən göstəricilər ilk növbədə müəssisənin səmərəlilik göstəricilərinin və əmək məhsuldarlığının artırılmasına şərait yaradır. Məsələn Çinin Şenjen xüsusi iqtisadi zonasında xarici investisiyaların cəlb olunmasına əlverişli imkan yaradılmaqla əmək məhsuldarlığının orta sənaye

səviyyəsindən 7 dəfəyə yaxın, kapital qoyuluşlarının səmərəliliyin isə 2 dəfədən çox artmışdır [4, səh 40].

Ümumiyyətlə, adından da görüldüyü ki, müştərək fəaliyyət bütün tərəflər üçün səmərəli olmalıdır. Müştərək müəssisələrin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı ayrı ayrı tərəfdaşların da iqtisadi səmərəliliyini ayrı-ayrılıqda nəzərə almaq lazımdır. Milli tərəfdaşlar üçün iqtisadi səmərəlilik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki milli tərəfin iqtisadi fəaliyyətdən əldə etdiyi səmərə müştərək müəssisənin fəaliyyətindən daha çox asılıdır.

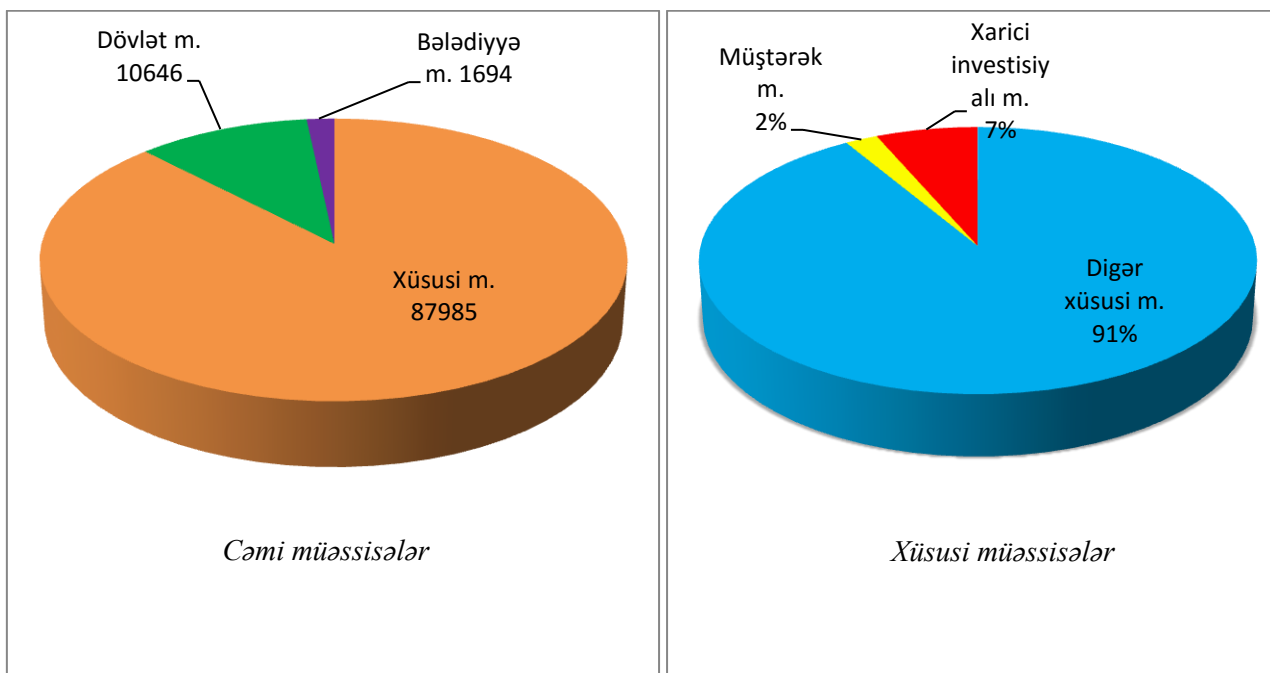
Müştərək müəssisələrin yaradılması zamanı əldə edilən səmərə həm birbaşa həmdə dolay yolla əldə edilir. Birbaşa iqtisadi səmərə müştərək müəssisənin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi ilə əlaqədardır. Dolay iqtisadi səmərə isə istehsalın həcmnin və satış bazasının genişləndirilməsi, yetkin texnika və texnologiyaların, idarəetmə metodlarının tətbiqi, yetkin məhsul istehsalı və satışı ilə həmçinin həyat tsiklinin uzadılması ilə əlaqədardır. Çünki həmin məhsul inkişaf etmiş ölkələrdə köhnəlmiş olsa da, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bazar üçün təzə ola bilər. Bu baxımdan müştərək müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyət məsələsinin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Çinin Quandun əyalətində xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılan müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulların 18 faizi 70-80-ci illərin beynəlxalq səviyyəsinə uyğun gəlir və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinə malikdir, 65 % məhsullar 60-70-ci illər səviyyəsinə uyğundur və yalnız daxili bazarda reallaşdırıla bilər, 17 % məhsul isə 40-50-ci illər səviyyəsinə uyğundur və daxili bazarda çətin satılır. Müşahidələr göstərir ki, investisiya qoyuluşları, o cümlədən xarici investisiyaların səmərəliliyi baxımından mühüm məsələ investisiyanın sahə və ərazi quruluşudur. Təcrübə göstərir ki xarici investisiya ən çox ölkənin inkişaf etmiş rayonlarına və qeyri-istehsal sahələrinə yönəldilir. Məsələn Çində xarici investisiyanın 80 faizi inkişaf etmiş rayonlara və 50 faizdən çoxu isə qeyri-istehsal sahələrinə yönəldilir [4, səh 40-41].

1.3. Müştərək müəssisələrin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər

Son zamanlarda iqtisadi inteqrasiya əlaqələrinin güclənməsi, kapitalın beynəlxalq axınının daha da genişlənməsi istər dünya miqyasında, istərsə də Azərbaycanda müştərək müəssisələrin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsinə, onların ölkənin istər makroiqtisadi, istərsədə mikroiqtisadi göstəricilər sistemində xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə bu tip müəssisələrin fəaliyyətinin geniş şəkildə araşdırılmasına, onların fəaliyyətinin səmərəlilik göstəricilərinin tədqiqinə zərurət yaranır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat nazirliyinin məlumatına əsasən 2016-cı ilin 1 yanvar tarixinə kimi ölkəmizdə qeydiyyatda alınmış 100 325 hüquqi şəxsin 10646-sı dövlət mülkiyyətinə, 87985-i xüsusi mülkiyyətə 1694-ü isə bələdiyyə mülkiyyətinə mənsub olmuşdur. Xüsusi mülkiyyətli müəssisələrin tərkibində onlardan 5781-i tam xarici investisiyalı, 1850-si müştərək müəssisələrdir (Diaqram 1.1).

(Diaqram 1.1)

Azərbaycan müştərək müəssisələrinin cəmi müəssisələrin içərisində xüsusi cəkisi(2016-cı il)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin saytındakı (www.economy.gov.az) məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Yuxarıdakı sxemdən də göründüyü kimi son zamanlarda müştərək müəssisələrin xüsusi çəkisinin nəzərə çarpacaq dərəcədə artması onların iqtisadiyyatda oynadığı rolu dahada artırmaqla fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsini vacib amilə çevirir. Müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif göstəricilər sistemindən istifadə edilir. Müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması üçün istifadə edilən xüsusi göstəricilər sistemi ilə daha yaxından tanış olaq.

İqtisadi ədəbiyyatlardan aydın olur ki, müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi konkret göstəricilərlə deyil, ümumilikdə göstəricilər sistemi ilə qiymətləndirilir. Müştərək müəssisələrin iqtisadi səmərəliliyi bir sıra göstəricilər sistemi ilə qiymətləndirilə bilər. Müştərək biznesin yaradılması və fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasını aşağıdakı məsələlərin həllinə imkan verir [3, səh 109]:

- müştərək biznesin yaradılması və fəaliyyətinin makroiqtisadi səmərəliliyinin müəyyən olunmasına;
- müştərək biznesdə milli tərəfdaşın iştirakının iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən olunmasına;
- müştərək biznesdə xarici tərəfdaşın iştirakının iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə;
- müştərək biznesin yaradılması üçün layihələrin mümkün variantlarından ən optimalının seçilməsinə.

Nəzəri yanaşmalara əsasən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, məhsul və ya xidmətlərin reallaşdırılmasından əldə olunan mənfəəti hər hansı müştərək müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi kimi qəbul edilə bilər. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsinin ilk addımı kimi zəruri göstərici olan məhsulun reallaşdırılmasından əldə olunan mənfəətidir. Müştərək müəssisənin 1 ilində

məhsulunun reallaşdırılmasından əldə etdiyi mənfəət (M_x) aşağıdakı formulla hesablanır [17, səh 69].

$$M_t = G_t - M_{dt}$$

Burada: G_t - t ilində məhsulun reallaşdırılmasından əldə olunan mədaxil,
 M_{dt} - t ilində reallaşdırılan məhsulun tam maya dəyəri.

Müştərək müəssisələrin iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də vergi hesabına mənfəətdir (M_{vt}). Müəssisənin vergi hesablanan mənfəəti aşağıdakı kimi hesablanır[17, səh 69]:

$$M_{vt} = M_t - G_{vt}$$

Burada: M_t - müəssisənin 1 ilində məhsulunun reallaşdırılmasından əldə etdiyi mənfəət;

G_{vt} - t ilində vergidən güzəştlərin hesabına çıxılan vəsait.

Digər bir səmərəlilik göstəricisi əldə olunan gəlirdən vergi ödənişləri və vergi ödənilməsindən sonra yaradılan fondlara ödəmələr çıxdıqdan sonra qanunvericiliyə uyğun maya dəyərinə daxil edilməyən xərcləri də nəzərə alınmaqla hesablanan bölüşdürülən mənfəətdir (M_{bol}). Müştərək müəssisənin təsisçiləri arasında bölüşdürülən mənfəət aşağıdakı kimi hesablanır[11, səh 45]:

$$M_{bol} = M_t - M_{vt} \cdot D_v - X_t - M_b$$

Burada: D_v - müştərək müəssisənin mənfəətinə vergi dərəcəsidir;

X_t - t ilində mənfəətdən ödənen xərclər ;

M_b -bölüşdürülməyən mənfəətdir;

M_t - müəssisənin 1 ilində məhsulunun reallaşdırılmasından əldə etdiyi mənfəət;

M_{vt} -vergi hesablanan mənfəətdir.

Müştərək müəssisələrinin iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də xalis mənfəətdir (M_{xal}). O aşağıdakı kimi hesablanır:

$$M_{xal} = M_t - M_{vt} \cdot D_v - X_t$$

Burada: D_v - müştərək müəssisənin mənfəətinə vergi dərəcəsidir;

X_t - t ilində mənfəətdən ödənen xərclər ;

M_t - müəssisənin 1 ilində məhsulunun reallaşdırılmasından əldə etdiyi mənfəət;

M_{vt} -vergi hesablanan mənfəətdir

Müştərək müəssisələrin təsis edilməsi zamanı onun təsisçiləri tərəfindən qoyulmuş kapitalın illik rentabelliği də mühüm iqtisadi səmərəlilik göstəricisidir və aşağıdakı kimi hesablanır [11, səh 45]:

$$R = \frac{M_{xal} + A_t}{K}$$

Burada: A_t -t ilindəki amortizasiya ayırmaları;

K -təsisçilər tərəfindən müştərək müəssisənin yaradılması kapital qoyuluşudur.

M_{xal} -xalis mənfəətdir.

Təbidir ki illər üzrə müştərək müəssisənin əldə etdiyi mənfəətin səviyyəsi də bir birindən fərqlənir. Əgər müştərək müəssisənin mənfəəti illərə görə dəyişərsə bu

zaman müştərək müəssisənin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün onun xərclərinin orta illik rentabelliği hesablanmalıdır. Onu aşağıdakı kimi hesablayırlar:

$$R_o = \frac{\sum_{t=0}^T (M_{xal} + A_t)}{K \cdot T}$$

Burada: T- əsasında hesabat aparılan illərin sayıdır;

t - hesabat dövrünün “birinci ili” olan “0” ilə verilmiş göstəricinin aid olduğu T ili arasındakı illərin sayıdır;

A_t -t ilində amortizasiya ayırmaları;

K - müştərək müəssisənin yaradılmasına kapital qoyuluşlarıdır.

Müştərək müəssisələrin yaradılmasına qoyulan kapital qoyuluşlarının ödəmə müddəti xalis mənfəətin həcmi illər üzrə eynidirsə ümumi kapital qoyuluşunun həcmi illik xalis mənfəətlə amortizasiya ayırmalarının cəminə bölməklə tapılır. Əksər kapital qoyuluşları müştərək müəssisə fəaliyyətə başlamazdan əvvəl həyata keçirilərsə və onun mənfəəti illərə görə fərqlənirsə, onda ümumi xərclərin cəmindən xalis mənfəətlə amortizasiya ayırmalarının illik qiymətini çıxmaqla onun ödənmə müddəti müəyyən edilir.

Əgər müştərək müəssisənin tikintisinə və inkişafına kapital qoyuluşları illər üzrə fərqlənirsə, illik mənfəət illər üzrə eyni deyilsə, onda müştərək müəssisələrin yaradılması və fəaliyyətinin inteqral səmərəsi və xərclərin daxili rentabellik norması tətbiq edilir. Bu zaman müxtəlif dövrlərə aid olan gəlir və xərclərin bütün göstəriciləri hesabat dövrünün birinci ilinə gətirilir. Bu gətirilmə verilmiş illik göstəricinin a_x əmsalına vurulması yolu ilə edilir. a_x əmsalı aşağıdakı kimi müəyyən olunur [17, səh 68]:

$$a_t = \frac{1}{(1 + E_n)^{t-1}}$$

Burada: t - hesabat dövrünün “birinci ili” olan “0” ilə verilmiş göstəricinin aid olduğu T ili arasındakı illərin sayıdır;

E_n - vaxta görə gətirilmə normatividir.

Qeyd etmək lazımdır ki, E_n normativini hesablamaq üçün iki yanaşma mövcuddur. Birincisi, faiz dərəcəsi, ikincisi isə, qoyulan vəsaitin sərbəst mənimsənilməsi şəraitində gözlənilən mənfəət normasıdır. Bu normativin hesablanması zamanı müştərək müəssisənin yaradılmasında iştirakçıların motivlərini də nəzərə almaq lazımdır. Ümumilikdə isə E_n normativi müəyyən olunarkən, risksiz dərəcənin səviyyəsi, kommersiya və maliyyə risklərinin səviyyəsi nəzərə alınır.

Müştərək müəssisənin yaradılması və fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də iteqlal səmərədir (C_i) və o aşağıdakı kimi hesablanır [17, səh 70] :

$$C_i = \sum_{t=0}^T (M_{xal} + A_t - K_t) \cdot a_t + L_T \cdot a_T$$

Burada: L_T - müəssisənin ləğv etmə (və ya qalıq) dəyəri;

K_t - t ilində müştərək müəssisənin yaradılması və inkişafına kapital qoyuluşudur;

M_{xal} -xalis mənfəətdir;

A_t - t ilində amortizasiya ayırmaları;

t - hesabat dövrünün “birinci ili” olan “0” ilə verilmiş göstəricinin aid olduğu T ili arasındakı illərin sayıdır.

İteqlal səmərəlilik göstəricisi müsbət kəmiyyət olmalıdır. Bu o deməkdir ki, müştərək müəssisənin yaradılmasına çəkilən xərclərin daxili rentabellik norması a_x əmsalını müəyyən edərkən istifadə olunmuş E_n normativindən yüksəkdir. Daxili rentabellik norması köstəriçisinin həqiqi qiymətini tapmaq üçün aşağıdakı məsələni

həll etmək lazımdır. Bunun üçün müştərək müəssisənin yaradılması və fəaliyyətinin inteqral səmərəsinin sıfıra bərabər olduğu E_x tapılır.

Əgər inteqral səmərə müsbətdirsə, onda $E_x > E_n$. Əgər mənfidirsə, onda $E_x < E_n$. E_x -in həqiqi qiymətini tapmaq üçün ardıcıl yaxınlaşdırma metodundan istifadə olunur (müsbət inteqral səmərədə E_x ardıcıl olaraq 0,01 artırılır. Mənfi inteqral səmərədə (müsbət inteqral səmərədə E_x ardıcıl olaraq 0,01 artırılır. Mənfi inteqral səmərədə 0,01 azaldılır). Bu vaxt E_x -in elə qiyməti müəyyən olunur ki, inteqral səmərə ya sıfıra bərabər olsun, ya da sıfıra yaxın müsbət və ya mənfi kəmiyyət alınsın.

Sonra daxili rentabellik norması aşağıdakı formulla hesablanıla bilər [11, səh 48]:

$$E_x = E_d + \frac{C_d \cdot (E_{d+1} + E_d)}{(C_d + C_{d+1})}$$

Burada: E_d -inteqral səmərənin sıfıra yaxın müsbət və ya mənfi qiymət aldığı diskont normasıdır;

$E_{d+1} - E_d$ ilə müqayisədə bir bənd artırılmış (azaldılmış) diskont normasıdır ki, bu normada inteqral səmərə sıfıra yaxın mənfi və ya müsbət qiymət alır;

C_d və C_{d+1} isə E_d və E_{d+1} -ə uyğun inteqral səmərədir.

Müştərək müəssisənin yaradılması üçün hazırlanan layihələrdən ən səmərəli variantın seçilməsi inteqral səmərə vasitəsilə həyata keçirilir. Bu iki yolla həyata keçirilə bilər. Birincisi, differensial yanaşma yolu ilə. Bu vaxt kapital qoyuluşlarının arasındakı fərqin inteqral səmərəsi hesablanır. Bu səmərənin mənfi və ya müsbət olmasından asılı olaraq ikinci və ya birinci variant seçilir. İkinci halda isə, daxili rentabellik norması hesablanır, hansı variant daxili rentabellik normasının yüksək olmasını təmin edərsə, həmin variant əsas götürülür.

Müştərək müəssisənin yaradılması və fəaliyyətinin səmərəliliyini hesablamaq üçün ən vacib göstəricilərdən biri də qiymət göstəriciləridir tapılmasıdır. Bu qiymət

göstəricilərinin tapılması isə öz növbəsində müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin planlaşdırılmasında taktiki gedişlərə, səmərəli təşkil etməyə imkan verən bir element hesab edilir. Çünki, hər hansı bir bazarda və ya bazarlar çoxluğunda qiymətlərin dəyişmə meylləri bizim müəyyən edəcəyimiz qiymətlərə mütləq təsir göstərir və bu təsir nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün isə, qiymətlərə təsir göstərən inflyasiya, rəqabət, istehsal növü və gücü, ödəmə şərtlərinin dəyişməsi və s. kimi amillərin nəzərə alınması çox vacibdir. Qiymətlərin təhlili, həmçinin əmtəənin keyfiyyəti və texniki-iqtisadi parametrləri kimi göstəriciləri də müəyyənləşdirməyi tələb edir. Bu baxımdan da, qiymətlərin proqnozlaşdırılması olduqca mürəkkəb və çətin bir prosesdir, Müasir şəraitdə tələbə təsir göstərən amillər çox böyük sürətlə və tez-tez dəyişirlər ki, bu da qiymətlərin elastikliyi, yəni artım və ya azalma dinamikasını düzgün izləməyə imkan vermir. Eyni zamanda, müşahidələr göstərir ki, qiymətə təsir göstərən amillər də zaman-zaman sabit qalmır və keçmişdə bir cür, gələcəkdə başqa cür təsir qabiliyyətinə malik olurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilənlərin tətbiqi müştərək müəssisələrin yaradılması və fəaliyyətini düzgün qiymətləndirməyə və səmərəli variantları seçməyə imkan verir.

2. FƏSİL: AZƏRBAYCANDA MÜŞTƏRƏK SAHİBKARLIĞA İNVESTİSIYA QOYULUŞU VƏ ONUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ.

2.1. Azərbaycanca müştərək sahibkarlığa investisiya qoyuluşu və onun inkişafına təsir edən amillər

XXI əsr dünyada qloballaşma və inteqrasiya əsri, eləcə də sürətli informasiya dövrü kimi xarakterizə edilir. Təbii ki, bütün bu proseslər, həm də milli təsərrüfatların daha sürətlə beynəlmilləşməsini, qlobal iqtisadi məkana sürətli çıxışını və s. tələb edir. Eyni zamanda, qeyd olunanlar ayrı-ayrı milli təsərrüfatların dinamik inkişafında xarici amillərin də rolunu artırır. Belə ki, artıq xarici bazara çıxış, daxili və xarici bazarda mövcud olan rəqabət mübarizəsindən qalib çıxmaq, qlobal iqtisadi məkanda cərəyan edən sosial-iqtisadi proseslərin fəal iştirakçısına çevrilmək və s. kimi məsələlər hər bir milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının zəruri şərtinə çevrilmişdir. Digər tərəfdən, yüksək səviyyədə inkişaf etmiş maddi texniki bazaya, beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində və beynəlxalq kooperasiyanın müxtəlif formalarına malik dünya məhsuldar qüvvələrinin inkişafının müasir dövrü beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə obyektiv zərurət yaradır. Belə bir şəraitdə istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsi, elmi texniki tərəqqinin sürətlənməsi kapital idxalını məhsuldar qüvvələrin inkişafının mühüm amillərindən birinə çevirmişdir. Ona görə də, müasir dövrdə qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri də iqtisadiyyatın beynəlxalq əmək bölgüsündə səmərəli iştirakını təmin etməkdən, xarici kapitalın, mütərəqqi texnologiya və idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunması yolu ilə məhsuldar qüvvələrin inkişafına nail olmaqdan ibarətdir. Ölkəyə xarici kapitalın, mütərəqqi texnika və texnologiyanın, müasir idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsinin ən səmərəli forması isə, sözsüz ki, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasıdır.

Xarici investisiyanın iqtisadiyyatda oynadığı rolunu başa düşmək üçün ilk növbədə onun mahiyyətinə nəzər salmaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qüvvədə olan investisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının 13 yanvar 1995ci il tarixli qanununda investisiyaya belə tərif verilir: İnvestisiya-gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir [19, səh 3]. Daha geniş şəkildə desək investisiya dedikdə mənfəət və digər səmərə əldə etmək məqsədi ilə dövlətin, hüquqi və fiziki şəxslərin yeni müəssisələrin yaradılmasına, fəaliyyətdə olan müəssisələrin genişləndirilməsinə, daşınmaz əmlakın, səhmlərin, istiqrazların və digər qiymətli kağızların və aktivlərin əldə edilməsinə yönəldilən pul vəsaitini, əmlak və intellektual dəyərləri başa düşmək lazımdır. Tərifindən də göründüyü kimi investisiya fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatları, o cümlədən, həmin iqtisadiyyatların ən mühüm həlqələri olan ayrı-ayrı müəssisələr, firmalar, təşkilatlar arasında beynəlxalq səviyyədə kapitalın, texnika və texnologiyanın, maddi və qeyri maddi aktivlərin sərbəst axınını təmin edərək öz növbəsində inteqrasiya proseslərinin daha da sürətlənməsi və daha da mürəbbəti xarakter almasına təkan verir.

Son zamanlarda dünya miqyasında inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsi və bunun məntiqi davami olaraq müştərək sahibkarlığın daha da inkişaf etdirilməsi, müştərək müəssisələrin fəaliyyət dairələrinin getdikcə daha da genişləndirilməsi və iqtisadiyyatda yeni struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi investisiya qoyuluşlarının həcmində nəzərəcarpacaq səviyyədə artmasına səbəb olmuşdur. Bunu daha aydın şəkildə görmək üçün son zamanlar dünya miqyasında həyata keçirilən birbaşa və portfel investisiyaların inkişaf dinamikasına nəzər yetirmək kifayətdir. Xarici investisiyaların artım göstəriciləri və bu göstəricilərin get-gedə daha da yüksəlməsi bir daha xarici investisiya qoyuluşlarının iqtisadi inkişafın təmin olunmasında oynadığı rolu əks etdirir. Müasir dövrümüzdə investisiya qoyuluşlarına daxil olan vəsait və sərvətlər aşağıdakılardır (Sxem 2.1) .

Sxem 2.1: İnvestisiya qoyuluşlarına daxil olan vəsait və sərvətlər (Mənbə: 11, səh 309 əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı ölkələri bir-birindən təcrid olunmuş, xarici iqtisadi əlaqələrə qapalı formada təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Qloballaşmış vahid bir sistem halına düşən dünya iqtisadiyyatı onun ayr-ayrı həlqələrini təşkil edən milli təsərrüfatların daha da yüksək səviyyədə bir-birinə inteqrasiya etməsini, bir-birinə çuğlaşmasını tələb edir. Belə bir şəraitdə isə, bazar iqtisadiyyatına artıq tam şəkildə keçmiş olan Azərbaycan Respublikasının da dünya bazarına çıxışı, qlobal iqtisadi məkana sürətli inteqrasiyası zəruri bir prosesə çevrilmişdir. Müasir dövrdə isə, bütün bunların ən sadə və əlverişli yolu müştərək fəaliyyətin təşkilindən keçir. Yeni texnika və mütərəqqi texnologiya əsasında modern müəssisələrin təşkili, beynəlxalq standartlara uyğun rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının artırılması üçün xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasında müştərək müəssisələrin yaradılması və inkişafının təmin edilməsini zəruri amilə çevrilmişdir. Belə bir dövrdə müştərək müəssisələrin

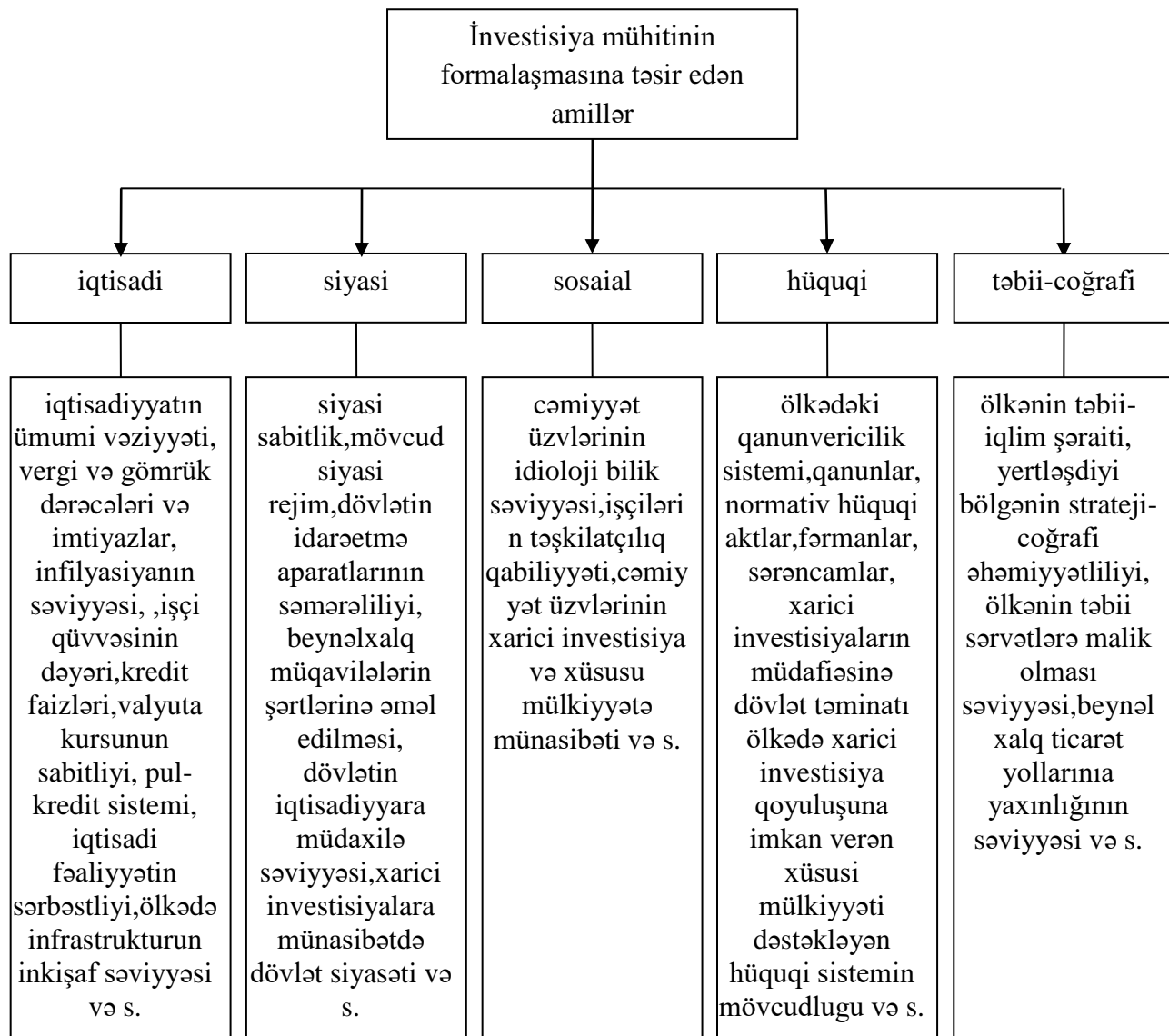
formalaşdırılması, müştərək istehsal, satış və xidmət fəaliyyətinin təşkili inteqrasiya proseslərinin ən aparıcı bir istiqaməti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, xarici investorlar bu və ya digər ölkəyə investisiya qoymaq istəyərkən öz strateji maraqlarından çıxış edərək, ilk növbədə, həmin ölkədə investisiya mühitinin əlverişli olub olmaması ilə maraqlanırlar. Investisiya mühitinin əlverişliliyi isə, hər şeydən əvvəl, investisiya iqliminin vəziyyətindən, ölkədə siyasi və makroiqtisadi sabitliyin olmasından asılıdır. Məhz bu amillər investora öz fəaliyyətini uzun müddətli dövr üçün planlaşdırmağa imkan verir. Ümumiyyətlə ölkə iqtisadiyatına investorları cəlb etmək üçün ölkədə gərək aşağıdakı faktorlar olsun [18, səh 146-146]:

- ölkədə mövcud olan sosial-siyasi vəziyyət və onun perspektivləri;
- daxili iqtisadi vəziyyət və onun inkişaf perspektivləri;
- daxili iqtisadi fəaliyyət və onun perspektivləri;
- dövlətin sahibkarlığa kömək siyasətinin stabil olması;
- güzəştli vergi rejimi;
- maliyyə vəsaitlərinin axınına şərait yaradan tədbirlər sistemi;
- innovasiya mərkəzlərinin yaradılması;
- müəssisələrə maliyyə yardımının göstərilməsi üçün firma şəbəkəsinin inkişafı;
- konsultasiya mərkəzlərinin mövcudluğu;
- intellektual mülkiyyətin effektiv müdafiə sistemi;
- təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsi prosedurasının sadələşdirilməsi;
- işçi qüvvəsi keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- informasiya texnologiyası və kommunikasiya vasitələri ilə təminatlıq dərəcəsi;
- yaradıcılıq azadlığı və s.

Yuxarıda sadalanan şərtlərin əksəriyyəti hal-hazırda iqtisadiyyatımız üçün xarakterikdir. Məhz bu faktorlar isə iqtisadiyyatımıza xarici investisiyaların cəlb olunmasına və müştərək müəssisələrin yaradılmasına əlverişli şərait yaradır. Ölkəmizdə investisiya mühitini formalaşdıran amillərə ona birbaşa və ya dolaylı yolla təsir göstərən qlobal və ölkədaxili amilləri misal göstərmək olar. Qlobal amillərə

ölkələrin bilavasitə fəaliyyətindən asılı olmadan ümumdünya miqyasında baş verən hadisələr, ölkədaxili amillər isə ölkədə olan iqtisadi, siyasi, sosial, hüquqi, təbii-coğrafi mühit amilləri aiddir. Ölkədaxili amillərə aşağıdakıları misal olaraq göstərmək olar (Sxem 2.2):

Sxem 2.2: *İnvestisiya mühitinə təsir edən amillər. (Mənbə: 13, səh 151)*

Siyasi amil investisiya iqliminin formalaşmasında və müştərək sahibkarlığın inkişafında mühüm amil olmaqla, ölkənin geosiyasi mövqeyini, mövcud siyasi rejimi, yeridilən siyasəti, ölkədə mövcud olan siyasi sabitliyi, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi səviyyəsini, beynəlxalq sazişlərin şərtlərinə əməl olunmasını və s.

məsələləri əhatə edir. Bu amil hər şeydən əvvəl ölkədə mövcud olan siyasi dəyişiklikləri (hansı ki, ölkədə fəaliyyət göstərən xarici kapitalın fəaliyyətinə nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərir) əks etdirir. Respublikamızda 90-cı illərin əvvəllərində bu sahədə mövcud olmuş əlverişsiz durum investisiyaların cəlb olunması baxımından öz neqativ təsirini göstərmişdir. Belə ki, o dövrdə respublikada kifayət qədər daili vəsaitin olmaması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan özünün karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsinə təkan vermək məqsədi ilə bir çox xarici neft şirkətlərinə investisiya qoymağı təklif etdi. Qısa müddət ərzində xarici neft şirkətləri tərəfindən təkliflərin alınmasına baxmayaraq, müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq respublikada mövcud olan vəziyyət, xüsusilə də dövlətçiliyin zəifliyi və digər siyasi amillər xarici investisiyanın cəlb olunması üçün ciddi problemlər yaratmışdır. Yalnız 1993-cü ildən həyata keçirilməyə başlanan tədbirlər nəticəsində bu istiqamətdə dönüş yaranmış və xarici neft şirkətlərinin Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının işlənməsinə investisiya yönəltməyə başlamışdır [11, səh 34].

Hal-hazırda Azərbaycanda siyasi sabitliyin yaranması xarici investisiyanın cəlb olunmasına və müştərək sahibkarlığın inkişafına nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərmişdir. Lakin hələdə Qarabağ probleminin mövcudluğu və regional qeyri-sabitlik xarici investisiyanın cəlb olunmasına məhdudlaşdıran təsir göstərir. Ölkədə hüquqi, demokratik cəmiyyətin mövcudluğu, regionda ölkələr arasında qarşılıqlı mənfəətli əməkdaşlıq münasibətlərinin formalaşması perspektiv iqtisadi inkişafda xarici investisiya resurslarından səmərəli istifadə olunmasına müsbət təsir göstərən amillərdəndir. Bütün bunlarla yanaşı, investisiya mühitinin aktiv hissəsi olan kapitalın qəbulu sisteminin formalaşdırılması xarici investorların investisiya fəallığının artmasına və xarici investisiyadan istifadə edərək iqtisadi inkişaf qarşısında duran məqsədlərinə nail olunmasına şərait yaradır. Hazırda isə xarici investisiyalı müəssisələrə milli rejim verilmişdir ki, bu da xarici investisiyalı müəssisələrlə milli müəssisələr arasında operativ olaraq iqtisadi əlaqələr qurulmasına, rəqabət mühitinin formalaşmasına, ölkədə təsərrüfat fəaliyyəti azadlığının və sahibkarlığın inkişafını müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşlarının cəlb olunmasında və bunun əsasında da müştərək müəssisələrin yaradılmasında ölkədəki iqtisadi amillərin də ciddi rolu vardır. Bu amillərə əsasən iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti (böhran, durğunluq, canlanma və yüksəliş), inflyasiyanın səviyyəsi, milli valyutanın kursunun sabitliyi, aparılan iqtisadi islahatların sürət və keyfiyyəti, vergi sistemi, pul-kredit sistemi, gömrük xidməti, faiz dərəcəsi, iqtisadi fəaliyyətin sərbəstliyi, daxili bazarın səviyyəsi, ölkənin əmək resurslarının həcmi, daxili infrastrukturun inkişaf səviyyəsi və s. kimi amillər daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin ilk illərində respublika iqtisadiyyatının tənəzzül etməsi və qısa müddət ərzində böhran həddinə çatması, hiperinflyasiyanın mövcudluğu və s. investisiya qoyuluşlarının geniş vüsət almasının qarşısını alan mühüm amillərdən olmuşdur. Qeyd olunduğu kimi, xarici investor siyasi sabitlik, idarə edilə bilən inflyasiya səviyyəsi, yüksək iqtisadi artım, ədalətli rəqabət mühiti, inhisarçılığın olmaması, yersiz müdaxilələrin aradan qaldırılması və s. kimi məsələlərə üstünlük verir. Inflyasiya investisiya mühitinin əsas tərkib hissəsidir və faiz dərəcəsinə, mübadilə kursuna, həyat səviyyəsinə, ölkənin iqtisadi və siyasi sisteminə təsir göstərən, eləcə də qiymətlərin elastikliyinə artıran bir amildir. Aydındır ki, yüksək inflyasiya şəraitində müştərək müəssisənin gələcək fəaliyyətini planlaşdırmaq və gəlirli əməliyyat aparmaq çətinləşir. Müəssisə öz fəaliyyətini və əmtəə - material ehtiyatlarının əvəzini ödəmək üçün qiymətləri hər gün dəyişməlidir. Yüksək inflyasiya şəraitində valyuta və maliyyə riskləri artır. Bu halda, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətini çətinləşdirən mühüm amillərdən olan valyuta və maliyyə risklərindən qorunma imkanları məhdudlaşır. Ölkədə fond və valyuta bazarlarının, əmtəə birjalarının normal fəaliyyət göstərməməsi də investisiya riskini artırır. Azərbaycanda həyata keçirilən düşünülmüş sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində 2003-cü ildən etibarən berrəqəmli inflyasiya təmin edilmişdir ki, bu da investisiya riskini də xeyli dərəcədə azaldır xarici investisiyanın cəlb olunmasında müştərək sahibkarlığın inkişafına əlverişli şərait yaradır. Bu zaman investisiya riski iqtisadi-siyasi sabitlik, geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyət, gömrük-vergi dərəcəsi, onların tənzimlənməsi və bu

sistemin səmərəliliyi, yerli bazarın xarakteristikası, ticarət siyasəti, bazara daxil olma şərtləri və xüsusiyyətləri, kapitalın risklilik dərəcəsi, qoyulmuş investisiyaların öz xərcini ödəmə dərəcəsi, daxili sosial durum və əhalinin rifah halı, iqtisadi cinayətkarlığın səviyyəsi və ölkənin reytingi, dövlətin investisiya risklərindən sığorta təminatı kimi amillər nəzərə almaqla qiymətləndirilir [16, səh 173-175].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkədəki əlverişli investisiya mühitinə təsir göstərən əsas amillərdən biri də ölkənin iqtisadi amillərinə daxil olan və istehsal xərclərinin həcminə təsir göstərən infrastruktur obyektlərinin inkişafıdır. Azərbaycan Respublikası inkişaf etmiş istehsal infrastrukturuna malikdir. 2000-ci ildən etibarən, ölkədə apardan genişmiqyaslı tikinti quruculuq işləri, bütün sahələrdə həyata keçirilən layihələr, Azərbaycan Respublikasının sürətlə inkişaf edərək bir çox beynəlxalq və regional layihələrin fəal iştirakçısına çevrilməsi infrastruktur təminatının yaxşılaşmasına və təkmilləşməsinə zəmin yaratmışdır. İstehsal, xidmət sahələrinin, o cümlədən rabitə və nəqliyyatın inkişaf etdirilməsi, xarici ölkələrlə alternativ nəqliyyat yollarının inkişafı ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı sistemində qoşulmasında və ölkənin nəqliyyat asılılığının azalmasında mühüm rol oynayır. Bütün bu kimi millər isə öz növbəsində xarici investisiya qoyuluşuna və müştərək sahibkarlığa əlverişli imkan yaradır. Son zamanlar Şərqi-Qərbi nəqliyyat yolunun inkişaf etdirilməsi də investisiya mühitinə müsbət təsir göstərən amillərdəndir. Digər tərəfdən, sadalanan faktorlar inkişafı xarici iqtisadi əlaqələrdən asılı olan sahələrdə yaradılan müştərək müəssisələrin xammal və materiallarla mərkəzləşdirilmiş şəkildə təminatına əlverişli imkan yaradır. Eyni zamanda, son dövrlərdə rabitə və mehmanxana təsərrüfatının, tikinti sektorunun inkişafı sosial infrastrukturamın təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur [13, səh 152].

İnvestisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsində onun hüquqi bazasının yaradılması da vacib amillərdəndir. Belə ki, investisiya qoyuluşu zamanı investorlar öz maliyyə vəsaitlərinin banklarla deyil, birbaşa təsərrüfat sahələrinə cəlb etdikləri üçün hüquqi təminatın yüksək olması onların diqqət mərkəzində dayanır. Hüquqi təminat dedikdə isə dövlətin aidiyyəti sahələr üzrə müvafiq qanun, qərar və normativ

aktların mövcud olmasının zəruriliyi şərtləndirilir ki, potensial investorlar da məhz bu hüquqi sənədlərə istinadən öz fəaliyyətini təşkil etmiş olurlar. Qanunlardan əlavə müəyyən hüquqi normativ aktların qəbulu da zəruridir. İnvestisiyalarla bağlı bu hüquqi sənədlər əsasən vergi, gömrük, bank, sığorta və digər sahələrdə münasibətləri müəyyən etməlidir. Hal-hazırda ölkədə xarici investisiya qoyuluşu üçün əlverişli hüquqi bazanın yaradılması, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunması üçün müvafiq qanunların, qanunvericilik aktlarının qəbul olunması, həmçinin, xarici investisiyaların müdafiəsinə dövlət təminatı və s. kimi hüquqi amillər xarici investisiyaların cəlb olunmasına və müştərək müəssisələrin yaradılmasına əlverişli imkan yaradır.

Ölkədəki əhalisinin xarici kapitala və şəxsi mülkiyyətə münasibəti səviyyəsi, ölkədə baş verən dəyişikliklər, cəmiyyət üzvlərinin ideoloji bilik səviyyəsi, təşkilatçılıq qabiliyyəti və s. amillər investisiya mühitinin formalaşmasına təsir edən sosial-mədəni amillər qrupunu daxildir.

Respublikamızda müştərək biznesin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri əlverişli iqlim mühitinin olması və mineral, xammal resurslarının mövcudluğudur. Respublika neft, qaz, alüminium, tikinti sənayesi üçün xammal və s. ilə zəngindir. Müşahidələr göstərir ki ölkədə müştək-müəssisələrin inkişafına əlverişli təsir göstərən əsas amillərdən biri də təbii-iqlim şəraitidir ki, Azərbaycan bu sahədə də kifayət qədər geniş imkanlara malikdir. Ölkə neft, qaz, alüminium, tikinti, turizm sənayesinin və s. inkişafı üçün xammal ilə zəngin olmaqla, yanaşı həm də əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir. Bütün bunlar isə nəqliyyat-tranzit xidmətləri üçün böyük imkanlar vəd edir [13, səh 153].

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda hazırda 3,5 mlrd. ton neft, 200 mln. ton dəmir filizi, 180 mln. ton alunit, 400 min tona yaxın mis ehtiyatı vardır [36; 37]. Bu isə ölkədə neft-qaz sənayesindən əlavə həm də digər ağır sənaye sahələrinin, xüsusən metalurgiya sənayesinin inkişafı üçün yüksək potensialın olmasına bariz nümunədir. Eyni zamanda, respublikada kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf imkanlarının böyüklüyü yüngül və yeyinti sənayesində müştərək müəssisələrin

inkişafına müsbət təsir göstərir. Mövcud kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin optimal və səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində 3,0 mln. tona yaxın taxıl, 840 min tona yaxın pambıq, 75 min tona yaxın tütün və s. istehsal etmək mümkündür[36; 37]. Beləliklə, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı isə bəzi sənaye sahələrinin xammal bazasını genişləndirməyə şərait yaradır ki, bu da öz növbəsində sənayedə müştərək müəssisələrin inkişafı üçün zəruri əsasdır. Beləliklə də, ölkəmizin istər zəngin təbii-iqtisadi resurs ehtiyatlarına malik olması, istərsə də əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda müştərək sahibkarlığın inkişaf imkanlarının mövcudluğunu göstərir ki, bu da, mövcud potensialdan səmərəli istifadənin qarşısında duran başlıca məsələlərdən biri olduğunu deməyə əsas verir.

İnvestisiya qoyuluşlarının cəlb olunmasında mühüm yer tutan amillərdən biri də global amillərdir. Bu amillər qrupuna əsasən beynəlxalq səviyyədə gedən proseslərin, coğrafi dəyişikliklərin və təbii hadisələrin təsirləri toplanmışdır ki, bunlar da ölkənin investisiya mühitinə dolayısı ilə təsir etməkdədir. Siyasi konfliktlər (əsasən müharibələr, ölkələr arasında ziddiyyətlər və s.) iqtisadi böhranlar (dünya bazarında müxtəlif növ resursların qiymətlərinin yüksəlib enməsi), təbii fəlakətlər və coğrafi dəyişikliklər bu qəbildən olan amillərdəndir.

2.2. Azərbaycanda müştərək sahibkarlığa investisiya qoyuluşunun müasir vəziyyəti

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəyə xarici kapital axını və bunun nəticəsində də müştərək tipli müəssisələrin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili «Əsrin müqaviləsi» ilə başlamış oldu. H.Əliyevin rəhbərliyi altında 1994-cü ilin sentyabrın 20-də Bakıda Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə dünyanın 10 aparıcı transmilli neft şirkətlərinin (Amoko Kaspian Si Petroleum Limited, Bi-Pi Eksploreyşn (Kaspian Si) Limited, Delta Nimir Xəzər Limited, Den Norske Stats Olyeselskap A.S., Lukoyl Səhmdar Cəmiyyəti, Makdermott Azərbaycan İnk., Pennzoil Kaspian Korporeyşn, Remko Xəzər Enerci Limited, Türkiyə Petrolleri

A.O., Yunokal Xəzər, Ltd) iştirakı ilə «Əsrin müqaviləsi» imzalandı. Müqaviləyə görə Azərbaycan neft sənayesinə 8 mlrd. ABŞ dolları məbləğində xarici investisiya qoyuluşu nəzərdə tutulurdu. Bu layihə 30 il ərzində Xəzər dənizinin Azərbaycan hissəsindən 510 mln ton neft çıxarılmasına ilk investisiya qoyuluşu idi [32;34;35;37]. Nəticədə, Azərbaycan MDB məkanında Qərbin iri neft şirkətləri ilə böyük miqyasda saziş imzalayan ilk dövlət olaraq özünün neft strategiyasını irəli sürmüş oldu. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası özünün coğrafi mövqeyinə, yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərinə, zəngin xammal ehtiyatlarına və güclü işçi potensialına görə müasir dünyanın diqqət mərkəzindədir. 1994-cü ildə Qərbin neft şirkətləri ilə bağlanan neft müqavilələri də bu marağın canlı təəcəssümüdür. Təkcə bu müqavilənin imzalanması Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi münasibətlərində yeni bir mərhələ oldu və milli təsərrüfatın qlobal iqtisadi məkana sürətli inteqrasiyasına xeyli təkan verdi. Bu müqavilələrin imzalanması yalnız xam neftin çıxarılması və nəqli üçün yox, həm də yeni texnika və texnologiyanın alınması, iqtisadiyyatın əsas sahələrə investisiya qoyuluşunu xeyli artırmaqla bu sahələrin də dirçəlməsinə təkan verdi. 90-cı illərin ortalarından başlayaraq Azərbaycana xarici investisiyaların cəlb edilməsi və bunun əsasında da müştərək müəssisələrin yaradılması sahəsində müsbət meyillər yaranmağa başladı ki, bu da son nəticədə bu sahədə keyfiyyət dəyişikliklərinin yaranmasına, o cümlədən, daha çox xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasına səbəb oldu. Bunun nəticəsində də ölkədə ötən əsrin sonlarında investisiya sıçrayışı baş vermiş, xarici investorlar tərəfindən əsaslı investisiya qoyuluşları həyata keçirilmişdir [32; 34;38].

Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi öz növbəsində müştərək müəssisələrin yaradılmasını və fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsini zəruri edirdi. Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycana qoyulmuş xarici investisiyalar hesabına ölkədə neft, qaz, energetika, metallurgiya, maşınqayırma, yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatı və digər sahələr geniş inkişaf etdirilmiş və bu prosesdə xarici və milli tərəfdaşların ortaqlaşma yaratdığı müştərək müəssisələr əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, 1994-cü ildən etibarən başlanmış mühüm struktur dəyişikliklərinə uyğun olaraq milli iqtisadiyyatın tikinti, nəqliyyat, rabitə və s. kimi sahələri dinamik olaraq inkişaf etmişdir. Əldə edilən inkişaf dinamikasında mühüm amillərdən biri də, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı, xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə müxtəlif mülkiyyət və təşkilati formaya malik təsərrüfat subyektlərinin yaradılmasıdır. Xüsusilə müasir dövrdə, bu təsərrüfat subyektləri ayrı-ayrı ölkələrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca istiqamətlərindən birini təşkil edir. Belə ki, iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahə və formalarını əhatə edən müştərək və ya birgə müəssisələr, artıq milli təsərrüfatların ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, müştərək fəaliyyətin təşkili nə qədər zəruri olsa da, onun səmərəli təşkili də bir o qədər çətin və məsuliyyətlidir. Ona görə ki, belə fəaliyyətin təşkili bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da müştərək müəssisələrin formalaşmasına daha ciddi yanaşılmasını tələb edir. Müştərək sahibkarlığın inkişafı xarici tərəfkeşin bazarlarından faydalanmağa, ölkəyə böyük həcmdə xarici investisiya gətirməklə iqtisadiyyatda diversifikasiya probleminin həllinə kömək edir. Müştərək müəssisələrin yaradılmasında və ölkələr arasındakı investisiya axını nəinki firmalar, eləcə də iqtisadi inkişaf səviyyəsi müxtəlif olan dövlətlər arasında da iqtisadi inteqrasiya prosesini zəruri edir. Məhz bu amillərin təsiri ilə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya proseslərinin gücləndirilməsi üçün müştərək müəssisələrin yaradılması və bu fəaliyyətin genişləndirilməsi meylə daim artmaqdadır.

Müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında müştərək müəssisələrin təşkilinə daha çox rast gəlinir. Azərbaycan Respublikasında müştərək müəssisələrin 14% iqtisadiyyatın aparıcı sahəsi olan sənayedə fəaliyyət göstərir. Neft layihələrinin həyata keçirilməsi üçün 2 mindən artıq Azərbaycan vətəndaşının çalışdığı 10 müştərək müəssisə fəaliyyət göstərir ki, onlar tanınmış xarici şirkətlərlə 381 milyon dollar dəyərində müqavilə işləri almışlar[32]. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələrin inkişaf dinamikasını nəzərdən keçirsək görərik ki, son illərdə bu tip müəssisələrin

sayı xeyli artmış, fəaliyyət dairəsi isə xeyli genişlənmişdir. Belə ki, 2005-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə həmin müəssisələrin sayı 53,0 % artaraq 1218-ə çatmışdır. Xarici və birgə müəssisələrdə işləyənlərin sayı 56,7 % artaraq 91,5 minə, onlarda istehsal edilən məhsul, iş və xidmətlərin həcmi təqribən 3,9 dəfə artaraq 27,6 mlrd. manata yüksəlmiş, işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı isə 2 dəfədən çox artaraq 1300 manatdan çox olmuşdur (Cədvəl 2.1)

(Cədvəl 2.1)

Azərbaycanda xarici və birgə müəssisələrin inkişaf dinamikası və fəaliyyəti.

<i>İllər</i>	<i>Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı(ədəd)</i>	<i>Onlarda işləyən işçilərin sayı(nəfər)</i>	<i>Məhsul,işlərin, xidmətlərin həcmi (min.manat)</i>	<i>Orta aylıq əməkhaqqı (manat)</i>
2005	796	58413	7081,4	627,7
2006	863	63105	12103,1	746,8
2007	1163	62203	17215,4	950,0
2008	1174	65198	25952,6	1012,0
2009	1181	59402	19637,6	941,7
2010	1091	55936	24011,9	1008,0
2011	899	63918	29651,2	1117,2
2012	1083	76651	29439,5	1241,0
2013	1140	84985	30130,0	1304,0
2014	1218	91535	27590,1	1335,2
2014-cü ilin 2005-ci ilə faiz nisbəti	153,0%	156,7%	389,6%	212,7%

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Bakı, 2015, səh. 133-138.

Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın, onun mühüm forması olan müştərək sahibkarlığın genişləndirilməsinin obyektiv zərurətə çevirir. Vahid sistem halında formalaşan dünya iqtisadiyyatına qovuşmaq və

onun uğurlarından bəhrələnmək üçün beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın müxtəlif formalarından bacarıqla istifadə olunmasını, bazar konyukturunun dəyişdirilməsini, xarici investisiyanın cəlb edilməsini və onun fəallığının artırılmasını nəzərə tutur. Bu isə müştərək sahibkarlığın önəmli forması sayılan müştərək müəssisələrin yaradılmasını daha da zəruri. Milli təsərrüfatların formalaşmasında onların dünya iqtisadiyyatına sıx inteqrasiya olunmasında rol oynayan müştərək sahibkarlığın fəaliyyəti özbaşına və idarə olunmaz proses kimi baş vermir, o, əslində dövlətin iqtisadi siyasətinin ödəməli istiqaməti kimi çıxış edir. Bu baxımdan ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələr Milli iqtisadiyyatın inkişafında olduqca əhəmiyyətli rola malikdir. Ölkənin zəngin təbii sərvətlərə, əlverişli təbii iqlim şəraitinə malk olması müştərək müəssisələrin yaradılması və inkişafına əlverişli imkan yaradır.

Həmçinin ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunmasında, müştərək müəssisələrin yaradılmasında dövlətin həyata keçirdiyi investisiya siyasətinin də əhəmiyyətli rolu var. Aparılan təhlil və tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda dövlətin investisiya siyasətinin əsas məqsədi ümumi şəkildə elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi hesabına əsas fondların yenilənməsinin, kadr hazırlığının və istehsalın strateji sahələrinin tamamilə yenidən qurulmasının həyata keçirilməsi olmuşdur. Xarici investisiyanın ölkəmizə cəlb olunmasında əsas məqsədlər aşağıdakılardan ibarətdir [11, səh 25-26]:

- ölkədə istehsal rəqabət qabiliyyətinin, texniki-iqtisadi səviyyəsinin artırılması;
- ölkədə struktur dəyişikliklərin aparılması və mövcud iqtisadi potensialı artırılması üçün yeni müəssisələrin yaradılması;
- yeni ixrac yönlü və idxalı əvəz edən istehsalların yaradılması;
- ölkədə rəqabətin mühitinin inkisaf etdirilməsi üçün yeni təsərrüfat subyektlərinin yaradılması;
- az inkisaf etmiş ərazilərin inkisaf etdirilməsi;
- ixtisaslı kadrların hazırlanması sahəsində xarici təcrübədən istifadə.

Ölkəmiz xarici investisiyaların cəlb olunması və sahibkarlıq mühitinin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlara malikdir. Belə ki, ölkədə xarici investisiya qoyuluşları üçün münbit şərait mövcuddur. Bu şəraitə aşağıdakılar aiddir [16, səh 124]:

- investorlar üçün hüquqi təminatlar;
- sürətlə inkişaf edən və açıq iqtisadiyyat;
- ÜDM-in 26,4 % illik artımı;
- xarici ticarət dövriyyəsinin 19,8 % illik artımı;
- orta idxal tarif dərəcəsi: 5,7%;
- qeyri-neft sektorunda geniş imkanlar;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara vergi güzəştləri;
- təbii ehtiyatlar, faydalı qazıntılar və münbit torpaq;
- əlverişli strateji mövqe;
- Mərkəzi Asiya və Xəzər regionuna birbaşa çıxış;
- beynəlxalq ticarət təşəbbüslərində iştirak (İpək yolu, Şimal–Cənub koridoru);
- genişlənən Avropa faktoru və Yeni Qonsuluq Siyasətinə qosulma;
- rəqabət qabiliyyətli yerli işçi qüvvəsi;
- regionda adambaşına düşən ən yüksək xarici birbaşa və portfel investisiya göstəricisi;

- son 5 ildə əksər iqtisadi fəaliyyət sahələrində yüksək artım sənaye – 7,5 dəfə, tikinti – 3,8 dəfə, ticarət – 3,5 dəfə, nəqliyyat və rabitə – 2,9 dəfə, sosial xidmətlər – 2,8 dəfə, kənd təsərrüfatı – 2,1 dəfə.

Azərbaycan respublikasında müştərək müəssisələrin və onlara investisiya qoyuluşunun müasir vəziyyətini təhlil edə bilmək üçün son 5 ildə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyaların təhlilini aparmaq lazımdır. Azərbaycan iqtisadiyyatına 2010-2014-cü illər ərzində cəlb olunmuş məcmu investisiyaları, onların tərkibində daxili və xarici investisiya qoyuluşlarının pay bölgüsünü, onların sahələr üzrə məqsədli istifadə olunmasının və s. parametrlərinin təhlil olunması üçün aşağıdakı cədvələ baxaq (Cədvəl 2.2):

İqtisadiyyata yönəldilən cəmi investisiyalar (mln. dollar).

	2010	2011	2012	2013	2014
<i>Cəmi investisiya qoyuluşları</i>	17591,5	21588,9	25777,8	27340,0	27907,5
<i>Xarici investisiyalar</i>	8247,8	8673,9	10314,0	10540,9	11697,7
<i>Daxili investisiyalar</i>	9343,7	12915,0	15463,8	16799,1	16209,8

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Bakı, 2015, səh. 407

Cədvəldən də göründüyü kimi 2010-cu ildən 2014-cü ilə qədərki dövrü təhlil edəndə görmək olurki bu illər üzrə istər xarici investisiya qoyuluşları, istərsədə daxili investisiya qoyuluşları yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. Belə ki, 2010-cu ildə xarici investisiya qoyuluşlarının həcmi 8247,8 mln. dollar olduğu halda 2014-cü ildə bu göstərici 11697,7 mln. dollar olmuşdur və 5 illidə iqtisadiyyata xarici investisiya qoyuluşlarının həcmində təqribən 41,8% artım müşahidə olunmuşdur.

Cədvəldə əks etdirilən son 5 ili ayrı-ayrılıqda təhlil etsək görürük ki, hər il artım olmuşdur. Statistik göstərir ki, 2010-cu ildə xarici investisiya qoyuluşlarının həcmi 8247,8 mln. dollar, 2011-ci ildə isə xarici investisiya qoyuluşlarının məbləği 8673,9 mln. dollar olmuşdur ki, bu da ötən il ilə müqaisədə 5,1% artım deməkdir. 2012-ci ildə də dinamik artım müşahidə olunmuşdur. Həmin ildə cəmi investisiya qoyuluşları 10314,0 mln dollar təşkil etmiş, əvvəlki ilə nisbətdə artım 18,9% olmuşdur. 2013-cü ildə cəmi investisiya qoyuluşları 10540,9 mln dollar təşkil etmiş, əvvəlki ilə nisbətdə artım 2,2% olmuşdur. Təhlilə cəlb edilən sonuncu 2014-cü ildə cəmi investisiya qoyuluşları 11697,7 mln dollar təşkil etmiş, əvvəlki ilə nisbətdə artım 10,9% olmuşdur. 2010-2014-cü illər ərzində iqtisadiyyatımıza qoyulan daxili investisiyalarda 9343,7 mln. dollar səviyəsindən 16209,8 mln. dollar səviyəsinə çataraq 73,5% faizlik artım müşahidə olunmuşdur. Diqqətəlayiq haldır ki, təhlil aparılan son 5 il ərzində ölkədə daxili investisiyalar daha geniş vüsət aldığı halda xarici investisiya qoyuluşlarında da daimi olaraq artımlar müşahidə olunmuşdur. Bu, xarici investorların

Azərbaycana olan etibarından irəli gəlir. Onlar Azərbaycana etibarlı investisiya tərəfdaşı kimi baxır və böyük həvəslə əməkdaşlıq edirlər.

Xarici investisiya qoyuluşlarının struktur etibarilə tərkib hissələrinin təhlili daha real nəticələr əldə etməyə imkan verir.(Cədvəl 2.3)

(Cədvəl 2.3)

Xarici investisiyaların strukturu və qoyuluş mənbələrinə görə təsnifatı.

<i>İllər</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>
<i>Cəmi xarici investisiyalar</i>	8247,8	8673,9	10314,0	10540,9	11697,7
<i>ondan:</i>					
<i>Maliyyə kreditləri</i>	3405,9	3692,5	3135,5	2655,8	1880,6
<i>Birbaşa investisiyalar</i>	3614,9	4293,8	5382,3	5976,2	8049,2
<i>o cümlədən:</i>					
<i>Neft sektoru</i>	2955,3	3407,8	4287,8	4935,2	6730,7
<i>Qeyri-neft sektoru</i>	659,6	886,0	1094,5	1041,0	1318,5
<i>o cümlədən:</i>					
<i>Neft borusu</i>	2,0	19,9	2,0	2,4	17,0
<i>Müştərək müəsisələr</i>	672,8	866,0	1094,5	1041,0	1318,5
<i>o cümlədən:</i>					
<i>Türkiyə</i>	147,5	89,1	185,9	401,3	481,4
<i>Niderland</i>	163,5	173,3	186,0	141,6	103,8
<i>Böyük Britaniya</i>	144,0	148,8	149,3	136,0	153,5
<i>BƏƏ</i>	30,3	75,3	92,4	109,3	90,2
<i>ABŞ</i>	40,0	73,8	92,5	24,4	89,3
<i>Rusiya</i>	11,7	35,0	21,8	36,1	13,6
<i>Almaniya</i>	17,0	32,5	45,6	15,1	51,0
<i>İran</i>	3,2	11,2	-	-	40,5
<i>İsveçrə</i>	11,7	26,7	79,4	18,2	18,9
<i>İtaliya</i>	-	-	22,1	21,3	21,2
<i>Fransa</i>	6,2	14,3	14,4	6,1	7,2
<i>Yaponiya</i>	1,4	2,5	5,4	3,0	2,9
<i>Norveç</i>	3,6	6,9	-	-	-
<i>Sair ölkələr</i>	79,5	196,6	199,7	128,6	245,1
<i>Digər investisiyalar</i>	1225,0	667,7	1794,2	1906,5	1750,9

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Bakı, 2015, səh. 407

Cədvəldən də göründüyü kimi maliyyə kreditləri üzrə neft sənayesinə yönəldilən investisiyaların məbləği 2010-2014-cü illərdə orta hesabla 2954,06 mln dollar təşkil etmişdir. 2011-ci ildə əvvəlki dövrlə müqayisədə artım müşahidə olunsada 2012-ci ildən başlayaraq azalma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2012-ci ildə əvvəlki il ilə müqayisədə 15,1%, 2013-cü ildə 2012-ci il ilə müqayisədə 15,3%, 2014-cü ildə 2013-cü il ilə müqayisədə 29,2% azalma olmuşdur. Real mənzərə belədir ki, maliyyə kreditləri ilə xarici investisiya qoyuluşları azalmağa doğru meyl etsə də neft sənayesinə xarici investisiya qoyuluşları isə təhlil olunan illər üzrə artmağa doğru meyl etmişdir. Xarici investisiyaların strukturuna aid olan digər qrup investisiyalar birgə müəssisələr və xarici şirkətlərin ölkə iqtisadiyyatına qoyduğu investisiyalardır. Bu investisiyaların son 5 il ərzində ümumi məbləği 4992,8 mln dollar olmaqla son 5 il ərzində ölkəmizə qoyulmuş 49474,3 mln. dollar olan ümumi xarici investisiyaların 10,09%-ni təşkil edir. Xarici investorların müştərək müəssisələrin xəttiylə iqtisadiyyatımıza qoyduğu xarici investisiyalar 2013-cü il istisna olmaqla, bütün illər ərzində artımla müşahidə olunan dinamikaya malik olmuşdur. Bu göstərici xarici ölkələrin birgə müəssisələrinin və xarici şirkətlərin Azərbaycana olan, onun iqtisadiyyatına olan etibar və inamının nəticəsidir. Təhlil aparılan sonuncu 2014-cü ildə yenidən artım müşahidə olunmuşdur. Həmin ildə təhlili aparılan qrup üzrə investisiya qoyuluşlarının ümumi məbləği 1318,5 mln dollar olmuş, əvvəlki ilə nisbətən 26,6% artım olmuşdur. Investisiya qoyuluşlarının strukturunda xüsusi çəki etibarilə sonuncu yeri neft bonusu tutur. Bu qrup üzrə göstəricilər həddən artıq az olduğunu və neft bonuslarının konkret vaxtlarda ödənildiyini nəzərə alaraq onun dinamikasını təhlil etməyə ehtiyac yoxdur. Aparılan təhlillər göstərir ki, son 5 il ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşu artımla müşahidə olunan dinamikaya malik olmuş, onun strukturunda əvvəlki illərdən formalaşan meyillər, demək olar ki, dəyişməmişdir. Həm ümumi dinamikanın mövcud olması, həm də strukturda ciddi dəyişikliyin baş verməməsi ölkə iqtisadiyyatında sabit inkişafın olduğunu və xarici investorların ölkəmizə yüksək marağının dəyişməzliyini göstərir.

Həmçinin, cədvəl göründüyü kimi iqtisadiyyatımıza ən böyük investisiya qoyuluşları Türkiyə, Niderland, ABŞ, Böyük Britaniya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ), Rusiya və s. kimi dövlətlərin investorları tərəfindən həyata keçirilir və bu proses 2010-2014-cü illər üzrə yüksələn xətt üzrə inkişaf edir. Bu isə bir daha Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafından, onun dünya iqtisadiyyatına sürətli inteqrasiyasından və Azərbaycanın etibarlı investisiya tərəftaşı olmasından, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və bunun əsasında da müştərək müəssisələrin yaradılması üçün əlverişli təbii-coğrafi, iqtisadi, siyasi, sosial, hüquqi mühitin mövcudluğundan xəbər verir.

2.3. Müştərək sahibkarlığa investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyi

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr investisiya fəaliyyəti göstərəkən bir çox amilləri nəzərə almalıdırlar. Investisiya fəaliyyəti ilə bağlı qərarın qəbul edilməsi mürəkkəb proses olduğuna görə həyata keçiriləcək investisiya layihələrinin istiqaməti və növləri, dəyəri və sayı, maliyyə ehtiyatlarının miqdarı və investorların şəxsi maraqları tədqiq edilib öyrənilməlidir.

Ukrayna iqtisadçıları V.P.Savçukun, S.İ.Prilipkonun və Y.Q.Veliçkonun fikrincə beynəlxalq təcrübədə müəssisənin inkişaf planı biznes-plan formasında tərtib olunduğuna görə bu planı həm də müəssisənin inkişaf layihəsi kimi də qəbul etmək olar. Əgər həmin layihə investisiya qoyuluşu tələb edərsə, onu investisiya layihəsi kimi səciyyələndirmək lazımdır. Layihələrin əksəriyyətinin investisiya qoyuluşları tələb etməsi qənaətinə gələn bir qrup Azərbaycan alimlərinin fikrincə isə investisiya layihəsi “müəyyən məqsəd güdən müəssisənin fəaliyyətinin dəyişmələri haqqında xüsusi formada işlənmiş təklif və ya ideyadır” [31, səh 27]. A.Erdal və V.Kərimov investisiya layihəsinə “hər hansı bir kapital qoyuluşunun iqtisadi, texniki və maliyyə imkanlarının planlı şəkildə hazırlanması” kimi baxılırsa, F.B.Əliyev investisiya layihəsini “investisiyanın hüquqi, iqtisadi, texniki və maliyyə təhlillərinin planlı şəkildə hazırlanması” kimi nəzərdən keçirir [31, səh 27-33].

Rus iqtisadçısı V.İ.Çeksinin fikrincə, investisiya layihəsi dedikdə “arzu olunan sosial-iqtisadi səmərəliliyi əldə etmək məqsədilə elmi-tədqiqat, təcrübi-konstruktor, tikinti-quraşdırma, sınaq, işəsalma-sazlayıcı, təhvil-təslim, təşkilati-hüquqi, reklam-tərtibat, informasiya və s. xidmətlərin həyata keçirilməsi formasında vəsaitlərin investisiya obyektinə qoyulması və toplanması üzrə texniki iqtisadi qərarların və təşkilati-maliyyə tədbirlərinin məcmusu” basa düşülməlidir[31, səh 28-29].

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi, istənilən halda investisiya layihələri müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələri və imkanları, texnoloji və təşkilati təminat, reallaşdırma müddəti və s. cəhətdən səciyyələndirilə bilər. Lakin onlardan hər biri eyni dərəcədə vacib olsalar da investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirmə aspektləri bir çox hallarda həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı investisiya layihəsinin investorun tələblərinə cavab verib-vermədiyini müəyyən etmək üçün aşağıdakı maliyyə xarakterli sualların araşdırılması vacibdir:

- layihənin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan maliyyə vəsaitinin məbləği.
- tələb olunan həcmdə maliyyə vəsaitlərinin mənbələri və onlardan istifadənin qiyməti.
- investisiyanın iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri, ayrılan investisiya qoyuluşu ilə gözlənilən maliyyə nəticələrinin müqayisəsi.

Araşdırmalar göstərir ki, xarici investisiyanın cəlb edilməsinin iqtisadi səmərəliliyi bir sıra makroiqtisadi göstəricilərlə müəyyən olunur. Bu göstəricilərə, əsasən aşağıdakılar aid edilir:

- ölkəyə kapital qoyuluşunun ümumi həcmində xarici investisiyaların xüsusi çəkisi;
- sənaye istehsalının ümumi həcmində xarici kapitalın iştirakı ilə olan müəssisələrdə buraxılan məhsulların həcmi və ümumi istehsalda payı;
- məşğulların ümumi sayında xarici investisiyalı müəssisələrdə məşğul olanların sayı və xüsusi çəkisi;
- xarici kapitalın iştirakı ilə olan müəssisələrdə əmək məhsuldarlığı;

– ölkənin ümumi ixrac və idxalında xarici investisiyalı müəssisələrdə istehsal edilən məhsulların xüsusi çəkisi;

İnvestisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyi həmçinin əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində və mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər iqtisadi məsələlərin müsbət həlində əks olunur. Bu baxımdan müasir şəraitdə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinin əsasən iki- iqtisadi və sosial aspektləri fərqləndirilir.

İnvestisiya qoyuluşlarının iqtisadi aspektdə səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi zamanı əsas və əlaqəli istehsal məsrəflərinin daha ətraflı nəzərə alınmasına cəhd olunur. Burada ümumi məsrəfdə həm istehsalçıda həm də istehlakçıda yaranan effektin məbləği aydınlaşdırılır və ümumi iqtisadi səmərəlilik alınan effektin investisiya qoyuluşlarına münasibəti kimi dəyərləndirilir. Bu zaman ümumiləşdirici göstərici kimi məhsulun və ya xidmətin həcmünün artımı təmin olunduqda kapital tutumu səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı, məhsulun maya dəyəri, məhsulun texniki keyfiyyət səviyyəsi, məhsulun və ya xidmətin material və enerji tutumu, istehsalın davamlılığı, layihə gücünün mənimsənilməsi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin mühafizəsi və s. müəyyən edilir.

İnvestisiya qoyuluşlarının sosial nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi isə onun sosial normalar, standartlar və insan hüquqlarının qorunması ilə uyğunluq dərəcəsinin müqayisəsini əks etdirir. Bu baxımdan investisiya qoyuluşlarının sosial nəticələrini əks etdirən göstəricilərə aşağıdakıları daxil etmək olar,

- iş yerlərinin kəmiyyət dəyişikliyi;
- əhalinin yaşayış və mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşması;
- əmək şərtlərinin dəyişdirilməsi;
- istehsal heyətinin strukturunun dəyişməsi;
- əhalinin sağlamlıq səviyyəsinin yüksəlməsi;
- əhalinin ayrı-ayrı tələbatlarının ödənilməsində müsbət dəyişiklik.

İqtisadi ədəbiyyatda investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Mülkiyyət formaları, qiymətin

əmələgəlməsi üsulları və s. mövqələr baxımından müxtəlif təsərrüfat sistemləri öz aralarında əhəmiyyətli fərqlərə baxmayaraq investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinə prinsiplial yanaşmalarda bir çox ümumiliklərə malikdirlər.

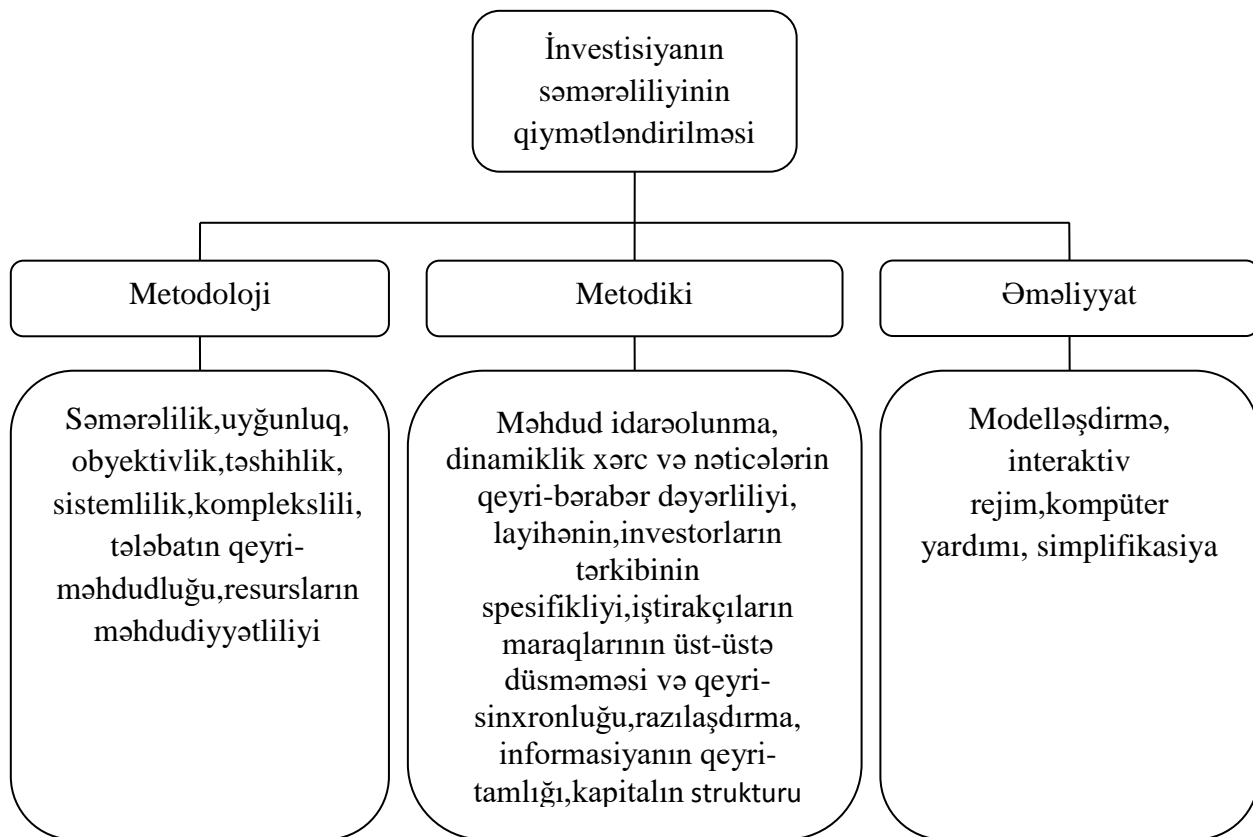
İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prinsiplərini iqtisadçılar üç qrupa ayırırlar:

- metodoloji prinsiplər – işin konseptual tərəfinə aid edilən daha ümumi prinsiplər, layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi “fəlsəfəsi” və baxılan layihənin spesifik xüsusiyyətindən daha az asılı olan prinsiplər;

- metodiki prinsiplər – layihə ilə, onun spesifik xüsusiyyəti ilə, layihənin iqtisadi və maliyyə cəlbediciliyi ilə artıq birbaşa bağlı olan prinsiplər;

- əməliyyat prinsipləri – informasiya-hesablama nöqteyi-nəzərindən layihənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prosesini yüngülləşdirən prinsiplər.

İqtisadçılar investisiyanın qiymətləndirilməsi prinsiplər sisteminin strukturunu aşağıdakı sxem üzrə təklif edirlər (Sxem 2.3).

Sxem 2.3. *İnvestisiyanın qiymətləndirilməsi prinsipləri (Mənbə: www.aak.gov.az əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb).*

İqtisadi ədəbiyyatda investisiyanın səmərəlilik göstəricilərini aşağıdakı əlamətlərə görə təsniflədirirlər:

1. Ümumiləşdirici göstəricilərin növü üzrə. Həmin göstərici növləri investisiyanın iqtisadi səmərəlilik meyarı kimi çıxış edirlər [3,səh 108-109]:
 - mütləq. Burada ümumiləşdirici göstəricilər layihənin reallaşması ilə əlaqədar nəticə və xərclərin dəyər qiymətləndirmələri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir;
 - nisbi. Burada ümumiləşdirici göstəricilər layihənin nəticələrinin dəyər qiymətləndirmələrinin onların alınmasına çəkilən məcmu xərclərə nisbəti ilə müəyyən edilir;
 - vaxt. Burada ümumiləşdirici göstəricilər investisiya xərclərinin ödəmə dövrü kimi qiymətləndirilir.
2. Müxtəlif vaxta malik pul xərcləri və nəticələrinin müqayisəsi metodu üzrə:
 - statik. Burada müxtəlif vaxt anlarında meydana çıxan pul axınları bərabər dəyərlə qiymətləndirilir;
 - dinamik. Burada layihənin reallaşdırılması ilə əlaqədar meydana çıxan pul axınları onların diskontlaşdırılması vasitəsilə ekvivalent əsasa gətirilir ki, bununla da müxtəlif vaxtlarda pul axınlarının müqayisəliliyi təmin edilir.

Statistik metodlar uçot qiymətləndirmələrinə əsaslanan metodlar kimi, dinamik metodlar isə diskontlaşdırıcı qiymətləndirmələrə əsaslanan metodlar kimi səciyyələndirilir.

Biznes layihənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində diskont üsulundan istifadə edilir. Diskontun mahiyyəti gələcəkdə alınan pul vəsaitlərinin mürəkkəb faiz vasitəsi ilə indiki zamanda hesablanmasındadır. Diskont vasitəsi ilə xərclər, səmərə və nəticələrin, eyni zamanda investisiya layihəsinin, ilkin mərhələsində hesablanmasına şərait yaranır. Bu hesablamalarda diskont normasından istifadə olunur. Bu da investor tərəfindən qoyulan kapitala qəbul olunacaq müvafiq gəlir normasıdır. Gəlir norması layihədən asılı olaraq, kommersiya və sosial tipi ola bilər. Kommersiya gəlir norması kapitalın istifadəsinin alternativlərinin, yəni digər istifadə

istiqlalatlərində investisiya qoyuluşu və risk səviyyəsinin müqayisə edilməsini nəzərdə tutur. Sosial gəlir norması isə ictimai xeyri göstərir, başqa sözlə desək, burada maliyyə maraqlarından başqa sosial, ekoloji tələblər və prioritetlər nəzərə alınacaqdır. Biznesin strategiyasında investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan prinsiplər bunlardan ibarətdir [13, səh 144-145]:

1. Biznesin strategiyasının layihəsinin həyata keçirilməsi prosesində təmiz gəlir və amortizasiya ayırmaları hesabında formalaşan, layihədən gələn pul axının hesablanması əsasında investisiya olunan kapitalın qaytarılması və gəlirin alınmasının qiymətləndirilməsi prinsipi.

2. Biznesin strategiyasının layihəsindən gələn gələcək daxilolmaların, onun həyata keçirilmə vaxtına uyğunlaşdırılması prinsipi.

Hesablamalar aparmaq üçün, diskont dərəcəsi aşağıdakı düstur vasitəsi ilə hesablanır:

$$D_d = F_d + B$$

Burada: F_d - inflyasiyanın səviyyəsini, ssuda faizini nəzərə alan, risksiz qoyuluşlar üzrə faiz dərəcəsi.

B - investisyalardan gələn gəlirlərdən olan riskləri nəzərə alan risklərə görə mükafatdır.

3. Biznesin strategiyasında müxtəlif investisiya layihələri üçün axınları diskontlaşdırılması prosesində çevik diskont dərəcə seçimi sistemi prinsipi. Bu zaman, gəlirlilik norması aşağıdakı amillər nəzərə alınmaqla hesablanır:

- orta ssuda dərəcəsi;
- digər mümkün investisiya növləri üzrə alternativ gəlirlilik norması;
- inflyasiyanın təməlləri;
- risklərə görə mükafatlar;
- layihənin aşağı likvidliyinə görə mükafat. Bu prinsip müxtəlif layihələrin müqayisəli qiymətləndirilməsi zamanı lazımdır.

Biznesin strategiyasında, layihənin işəni hazırlanması zamanı, onun sosial və ekoloji nəticələrini qiymətləndirmək vacib şərtidir. Layihənin iqtisadi səmərəliliyini

hesahlamaq üçün bunlara əməl etmək lazımdır:

- layihələri yerinə yetirən firmalar haqqında informasiya əldə etmək;
- məhsul və onun satış bazarları haqqında tam məlumat almaq;
- investorun imkanları haqqında tam məlumatlar əldə etmək;
- risklərin qiymətləndirilməsi və s.

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin hesablanması üçün istifadə olunan əsas göstəricilər kimi aşağıdakılar tövsiyə edilir[13,səh 145]:

- xalis gəlir;
- xalis diskontlaşdırılmış gəlir;
- daxili gəlirlilik norması;
- əlavə maliyyələdirməyə tələbat;
- xərc və investisiyanın gəlirlilik indeksləri;
- ödəmə müddəti;
- layihə iştirakçısı olan müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər qrupu.

Maliyyə cəhətdən reallasdırma şərtləri və səmərəlilik göstəriciləri pul axınları əsasında hesablanır ki, onun da konkret tərkibi qiymətləndirilən səmərəlilikdən asılıdır. Müxtəlif illərdə əlavə maliyyələşmənin məqsədlərinə və spesifik xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq investisiya layihəsinin maliyyə göstəriciləri cari və proqnoz qiymətlərlə hesablanır. Qalan göstəricilər isə cari və deflyasiya olunmuş qiymətlərlə hesablanır.

İstənilən halda, bu və ya digər investisiya layihəsinin hər hansı ölkədə reallaşdırılmasından asılı olmayaraq o səmərəlilik baxımından yoxlanılır və qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə üçün istifadə edilən ölçü və meyarlar həm təcrübi, həm də metodoloji baxımdan fərqlidirlər. İqtisadi ədəbiyyatlarda formalaşan mövqelərə əsasən metodoloji baxımdan investisiya layihələrini müəyyən səmərəlik göstəriciləri əsasında qiymətləndirirlər. Məşhur rus alimi V.Z.Çernyak investisiya layihəsinin səmərəlilik göstəricilərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır[13,səh 146]:

1. büdcə səmərəliliyi;

2. iqtisadi səmərəlilik;
3. kommertiya (maliyyə) səmərəliliyi.

İnvestisiya layihəsinin bütçə səmərəliliyi dedikdə layihənin müvafiq bütçələrin gəlir və xərclərinə təsir nəticəsi başa düşülür. Bütçə səmərəliliyi göstəricisi olaraq müvafiq bütçədə bütçə səmərəsi anlayışından istifadə edilir. Bütçə səmərəsi o deməkdir ki, layihə həyata keçirildikdə onun nəticəsində əldə edilən vəsait həmin layihənin həyata keçirilməsi üçün çəkilən xərcləri üstələsin. Bu göstəricilərdə respublika və yerli bütçələr üçün layihənin həyata keçirilməsinin maliyyə nəticələri əks etdirilir.

İnvestisiya layihəsinin iqtisadi səmərəliliyi dedikdə layihənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar iştirakçıların birbaşa maliyyə maraqlarında nəzərdə tutulan ölçülərdən kənara çıxan və dəyər dəyişikliklərini nəzərdə tutan əlavə məsrəfləri başa düşülür. Belə məsrəflər iştirakçılar tərəfindən həyata keçirilir. Onlara ilkin (kapitalyaratma investisiyaları), cari və ləğv etmə məsrəfləri ayırd edilir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, hər bir investisiya layihəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi müəyyən prinsiplərə cavab verən aşağıdakı meyarlar nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir:

- vaxta görə pulun dəyərinin təsiri;
- alternativ xərclərin uçotu;
- layihənin parametrlərində mümkün dəyişmələrin uçotu;
- mühasibat göstəricilərinə görə deyil, pul vəsaitlərinin real axını əsasında hesablamaların aparılması;
- inflyasiyanın əks etdirilməsi və uçotu;
- layihənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar riskin uçotu.

İnvestisiya layihələrinin kommertiya səmərəliliyi dedikdə, gələcəkdə layihənin reallaşmasından sonra təmin ediləcək gəlirlilik norması ilə maliyyə məsrəfləri arasında olan müqayisəli fərq başa düşülür. Bu göstəricilərdə layihənin birbaşa iştirakçıları üçün onun reallaşdırılmasının maliyyə nəticələri nəzərə alınır. İnvestisiya layihəsinin kommertiya səmərəliliyi iqtisadi ədəbiyyatlarda formalaşan mövqeyə

əsasən həm bütövlükdə layihə üzrə, həm də onun ayrı-ayrı bölmələri üzrə aparılır. Təhlillər göstərir ki, bir qayda olaraq investisiya layihələrinin kommersiya səmərəliliyinin əlavə qiymətləndirilməsi də həyata keçirilir. Bu layihə üzrə borcların tam və vaxtında ödənilməsi kimi qiymətləndirilir. Bu o deməkdir ki, investisiya layihəsi kredit müəssisəsi üçün o zaman səmərəli hesab edilir ki, bu layihə çərçivəsində risklər nəzərə alınmaqla alınmış kreditlər vaxtında və tam şəkildə ödənilmiş olsun.

Respublikamızda xarici investisiyalardan istifadənin və müştərək sahibkrlığa investisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün çoxsaylı göstəricilər təhlil olunmalıdır. Onlardan biri də əsas kapitalla yönəldilən daxili və xarici investisiyaların dinamikası, istər daxili istərsədə xarici investisiyaların ümumi həcmdə çəkisinin faizlə ifadəsidir (cədvəl 2.4). Əsas kapitalla yönəldilmiş daxili və xarici investisiyaların dinamikasını nəzərdən keçirərkən görürük ki, 1995-ci ildən başlamış 2014-cü il də daxil olmaqla qeyd edilən istiqamətə 123909 milyon manat vəsait yönəldilmişdir.

(Cədvəl 2.4)

1995-2014-cü illərdə əsas kapitalla yönəldilmiş daxili və xarici investisiyaların dinamikası.

<i>İllər</i>	<i>Cəmi (mln. manat)</i>	<i>O cümlədən</i>			
		<i>Daxili investisiya</i>		<i>Xarici investisiya</i>	
		<i>Mln. manat</i>	<i>Ümumi həcmdə xüsusu çəkisi faizlə</i>	<i>Mln. manat</i>	<i>Ümumi həcmdə xüsusu çəkisi faizlə</i>
1995	228,0	149,3	65,5	78,7	34,5
2000	967,8	460,3	47,6	507,5	52,4
2005	5769,9	2104,9	36,5	3665,0	63,5
2010	9905,7	7499,2	75,7	2406,5	24,3
2011	12799,1	10199,0	79,7	2600,1	20,3
2012	15407,3	12148,4	78,8	3258,9	21,2
2013	17085,0	13178,9	73,8	4671,9	26,2
2014	17618,6	12715,0	72,2	4903,6	27,8

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (9,səh 133-138,407;8, səh 127).

Yuxarıdakı cədvəl məlumatları üzrə aparılan təhlillər göstərir ki, 1995-2014-cü illər ərzində əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyaların həcmi artsa da, onun tərkibində xarici investisiyaların həcmi azalaraq 33% təşkil etmişdir.

Təhlil və tədqiqatların mühüm elementi kimi qeyd etmək olar ki, müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına cəlb edilən xarici investisiyaların səmərəli istifadə olunması xüsusi əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Qeyd edilən amili ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin davamlı və sabit fəaliyyət göstərməsi, təsərrüfat subyektlərinin genişləndirilməsi, proqnozlaşdırılan səmərəlilik nəticələrinə nail olunması, maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, intellektual səviyyənin yüksəldilməsini təmin edən bir amil kimi çıxış edir.

İnvestisiya mühitinin genişləndirilməsi onun iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə qoyulmasının təmin edilməsi nəticəsində sabit, tarazlaşdırılmış inkişafa nail olunması və cəmiyyətin qarşısına çıxan problemlərin həll edilməsi vacib, zəruri məsələ kimi ortaya çıxmışdır. İnvestisiya qoyuluşları hesabına ölkədə həyata keçirilən infrastruktur və sosial layihələrin təhlil edilməsi investisiyalardan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətində atılmış bir addım olardı. İnfrastruktur layihələrə və sosial yönümlü layihələrə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan vermiş, ölkə iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığını azaltmışdır. Tədqiqata cəlb edilən 5 il ərzində infrastruktur layihələrin reallaşdırılmasında dinamika mövcud olmuşdur.

3. FƏSİL: MÜŞTƏRƏK SAHİBKARLIĞA İNVESTİSIYA QOYULUŞUNUN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.

3.1. Bazar münasibətləri şəraitində müştərək sahibkarlığa investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi

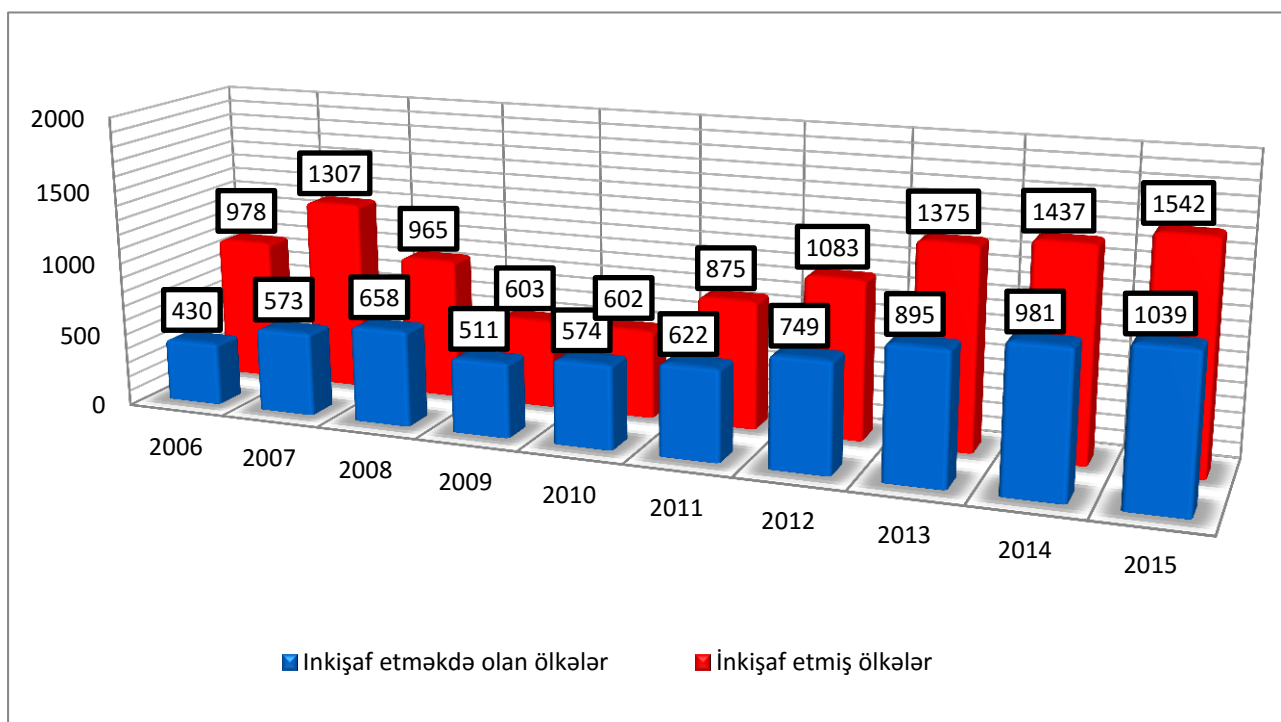
Müştərək müəssisə spesifik mülkiyyət növü olmaqla beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi nəticəsində yaranır. Dünya ölkələri arasında istehsal, elmi-texniki, mənzil, kredit, satış, kənd təsərrüfatı, firmalararası, üfüqi, şaquli, qarışıq, ölkələrarası, regionlararası və bu kimi sahələrdə baş verən iqtisadi əlaqələr kooperasiya vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu proses müştərək müəssisələr yaratmaqla geniş əməkdaşlığa imkan yaradır. Bu da kooperasiya prosesinin sürətlənməsinə və dövlətlər arasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin (BİM) inkişafına səbəb olur. MM-nin yaradılması və inkişafı prosesində investisiya əməkdaşlığının rolu və xarici investisiyalar sistemində MM-nin yerini funksional təhlil nöqtəyi-nəzərdən araşdırmaq vacibdir.

Aydındır ki, xarici investisiyaların cəlb olunması, o cümlədən müştərək müəssisələrin yaradılması, ilk növbədə istehsal resurslarının təsərrüfat dövrüyyəsinə cəlb edilməsinə şərait yaradır. Nəticədə, müəyyən istehsal amillərinin məşğulluq səviyyəsi yüksəlir, təbii resurs istehsalçıları, işçi qüvvəsi və s. tərəfindən yaradılan əlavə dəyər hesabına milli gəlir artır. Eyni zamanda, xarici investisiyaların həcmi artdıqca ölkəyə gətirilən yeni texnika və texnologiyanın, mütərəqqi İdarəetmə və marketinq üsullarının yayılması nəticəsində ölkənin texnoloji inkişafının sürətlənməsi baş verir. Xarici investisiyanın cəlb olunması mütərəqqi texnika və texnologiyada, təşkilati-texnoloji və mikroiqtisadi istehsal münasibətlərinin ölkəyə daxil olmasına, yəni mahiyyətcə, təsərrüfat mikrosisteminin kapital ixrac edən ölkədən idxal edən ölkəyə keçməsinə imkan verir. Digər tərəfdən, xarici İqtisadi əlaqələrin inkişafı nəticəsində inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən qabaqcıl istehsal modellərinin mənimsənilməsi baş verir[24,səh 47].

Araşdırmalar göstərir ki, Almaniya, İngiltərə, İsveçrə kimi bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə birbaşa xarici investisiyalarla yaradılan MM-lərə üstünlük verirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında kapital axınlarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bunu aydın şəkildə görmək üçün dünya ölkələri üzrə investisiya qoyuluşlarının b lg s n  diqqət yetirmək kifayətdir (Diaqram 3.1):

(Diaqram 3.1)

Dünyada xarici birbaşa investisiya qoyuluşlarının bölgüsü (mln. ABŞ dolları).

Mənbə: World Investment Report 2015: Non-Equity Modes of International Production and Development. United Nations Publication, 2015.

Cədvəldə keçid iqtisadiyyatlarına qoyulan xarici investisiya nəzərə alınmamışdır. Cədvəldən göründüyü kimi, 2013-cu ildə dünyada xarici birbaşa investisiyaların həcmi inkişaf etmiş ölkələr üzrə təqribən 2007-ci il səviyyəsində olduđu halda, inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə təqribən 1,5 dəfə artmışdır. Nəticədə, qeyd edilən dövrdə xarici birbaşa investisiyaların həcmində inkişaf etməkdə olan ölkələrin payı 26 faizdən 46,1 faizə qədər artmışdır. Bununla yanaşı, 2010-cu ildə inkişaf etmiş ölkələrə xarici investisiya qoyuluşları 2007-ci ilə nisbətən təqribən 2,2

dəfə azalmışdır. Belə hal dünya iqtisadi böhranının bu ölkələrə daha əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərdiyini əks etdirir.

Belə ki, qlobal xarici birbaşa investisiyaların axını 2010-cu ildə əvvəlki ilə nisbətən 5,0 faiz artaraq 1,24 trilyon ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. 2011-ci ildə də qlobal xarici investisiyaların axını əvvəlki ilə nisbətən 16 faiz artaraq 1,66 trilyon təşkil etmişdir ki, bu da 2004-cü ildəki səviyyədən təqribən 2 dəfə çoxdur. Buna baxmayaraq qlobal xarici investisiyaların axınının həcmi qlobal dünya böhranından qabaqkı səviyyəyə çatmamışdır. Belə ki, 2011-ci ildə qlobal xarici investisiyaların axını 2007-ci ilə nisbətən təqribən 25 faiz az olmuşdur. Bu ildə inkişaf etmiş ölkələrdən xarici investisiya axınlarının həcmi 1,23 trilyon təşkil etmişdir. Beləliklə, xarici investisiya axınları dünya iqtisadiyyatında önəmli yer tutur. Bununla belə, xarici investisiya qoyuluşlarının ölkələr üzrə paylanması qeyri-bərabərdir. Belə ki, 2010-cu ildə xarici ölkələrə yönəldilmiş 1244 mlrd. ABŞ dollar məbləğində xarici investisiyaların 228,3 mlrd. ABŞ dolları ABŞ iqtisadiyyatına, 105,7 mlrd. ABŞ dolları Çin iqtisadiyyatına, 68,9 mlrd. ABŞ dolları Honq Konq iqtisadiyyatına, 61,7 mlrd. ABŞ dolları Belçika iqtisadiyyatına, 48,4 mlrd. ABŞ dolları Braziliya iqtisadiyyatına qoyulmuşdur. Göründüyü kimi, dünyada birbaşa xarici investisiya qoyuluşlarının 41,2 %-i bu 5 ölkənin payına düşmüşdür.

Investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirməyin bir sıra üsulları mövcuddur. Bu zaman iqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirmək üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə olunur. Belə ki investisiya qoyuluşları zamanı investisiya qərarları qəbul edərkən inteqral səmərə göstəricisinə üstünlük verilməsi zəruridir. Kapital qoyuluşlarının rentabelliği və ödənmə müddəti göstəriciləri müştərək müəssisənin yaradılması və fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin təqribi qiymətləndirmə metodudur. Birinci vaxt amilini, ikinci isə həm də ödənmə müddətindən sonra yaranan gəlirləri nəzərə almır. Daxili rentabellik norması göstəricisinin mühüm qüsuru onun investisiyanın miqyasını nəzərə almamasıdır. Digər tərəfdən daxili rentabellik normasını hesablayan zaman onun bir yox, bir neçə qiyməti ola bilər. Buna görə də müştərək müəssisələrin yaradılması və fəaliyyətinin

qiymətləndirilməsində, xüsusilə, investisiya qərarlarının qəbulunda inteqral səmərə göstəricisinin tətbiqinə üstünlük verilməlidir.

Müştərək müəssisənin valyuta özünü ödəməsi aşağıdakı bəra bərsizliklə müəyyən olunur [17,səh 68]:

$$V_{qt} + V_{xt} + V_m > X_{vt} + K_{vt} + B_{vt} + M_{vxt} + \Theta_{xvt} + \Theta_{xpt}$$

Burada: V_{qt} - t ilinin əvvəlində (1-ci il üçün $V_{qt}=0$) müştərək müəssisənin hesabında qalan xarici valyuta qalığı;

V_{xt} - t ilində məhsulun reallaşdırılmasından əldə olunan xarici valyuta;

V_m - banklarda saxlanan valyuta vəsaitləri faizlərinə görə mədaxil;

X_{vt} - t ilində xammal və materiallara, dəstləşdirici mə' - mulatlara və digər maya dəyəri elementlərinə çzki- lən valyuta xzrcləri;

K_{vt} - t ilində istehsalın inkişafı və modernləşdirilməsinə çəkilən valyuta xərcləri;

B_{vt} - t ilində faizlər də daxil olmaqla, xarici valyuta kreditlərinə ödəmələr;

M_{vxt} - t ilində xarici iştirakçıların xarici valyutada mənfəəti;

Θ_{xvt} - t ilində xarici valyutada ödənen əmək haqqı;

Θ_{xpt} - t ilində xarici işçilərin pensiya təminatı üçün xaricə köçürülən valyuta xərcləri.

Müştərək müəssisələrin yaradılması və fəaliyyətinin makroiqtisadi səmərəliliyi inteqral xalq təsərrüfatı səmərəsi göstəricisi ilə ölçülür və aşağıdakı kimi hesablanır :

$$C_{xt} = \sum_{t=0}^T (G_{bt} + M_{mt} - K_{bt} - F_{bt} + D_t - K_{mi}) \cdot a_t + (L_T + A_T + F_n + F_d) \cdot N_m \cdot a_T$$

Burada: G_{bt} - t ilində müştərək müəssisənin fəaliyyətindən büdcəyə köçürülən gəlirlər.

M_{mt} - t ilində milli iştirakçının mənfəəti;

K_{bt} - t ilində müştərək müəssisəyə milli bankların verdiyi kreditlər.

F_{bt} - t ilində müştərək müəssisənin milli banklarda olan hesablarına görə verilən faizlər.

D_t -t ilində faizlər də daxil olmaqla kreditlərin qayarılməsi hesabına daxilolmalar.

K_{mi} -t ilində müştərək müəssisənin nizamnamə fonduna milli iştirakçının payı.

A_T, F_n, F_d - t ilində istifadə olunmamış uyğun olaraq amortizasiya ayırmaları, ehtiyat fondu və istehsalın, elm-texnikanın inkişaf fondu.

N_m -müştərək müəssisənin nizamnamə fonduna milli iştirakçının qoyduğu payın xüsusi çəkisi.

İnvestisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirmə göstəricilərindən biri də milli iştirakçının müştərək müəssisədə mənfəətidir (M_{mi}) və o aşağıdakı kimi hesablanır [17, səh 68]:

$$M_{mi} = M_{bol} \cdot P_{mi} \cdot (1 - q)$$

Burada: M_{bol} -bölüşdürülən mənfəət

P_{mi} -müştərək müəssisənin nizamnamə fonduna milli iştirakçının qoyduğu payın xüsusi çəkisi.

v - müştərək müəssisənin təsisçilərinin iştirak payına görə əldə etdiyi gəlirə müəyyən edilmiş vergi dərəcəsidir.

Müştərək müəssisənin yaradılması və inkişafına milli iştirakçının kapital qoyuluşlarının illik rentabelliği (R_{mi}) aşağıdakı kimi hesablanır:

$$R_{mi} = \frac{M_{mi}}{K_{mi}}$$

Burada: K_{mi} -müştərək müəssisənin nizamnamə fonduna milli iştirakçının payıdır.
 Əgər mənfəət illərə görə dəyişərsə illik rentabellik səviyyəsi aşağıdakı kimi hesablanır.

$$R_{mi} = \frac{\sum_{t=0}^T M_{mi}}{K_t \cdot T}$$

Burada: K_t -t ilində müştərək müəssisəyə kapital qoyuluşu;

T - əsasında hesabat aparılan illərin sayıdır

Əgər nizamnamə fondu hesabına kanipal qoyuluşları istismardan əvvəlki illərdə həyata keçirilirsə və mənfəət illər üzrə fərqlənirsə, onda kapital qoyuluşlarının ödənmə müddəti kapital qoyuluşlarının həçmindən sıfır qalıq alınana qədər mənfəətin çıxılması ilə müəyyən olunur. Bu illərin sayı kapital qoyuluşlarının ödənmə müddətidir.

Əgər milli iştirakçının kapital qoyuluşları müxtəlif illərdə həyata keçirilirsə və mənfəət illər üzrə müxtəlifdirsə, onda onun inteqral səmərəsi hesablanır[17, səh 68]:

$$C_m = \sum_{t=0}^T (M_{mi} - K_{mi}) \cdot a_t + (L_T + A_t + F_n + F_d) \cdot (1 - d) \cdot N_m \cdot a_T$$

Burada: K_{mi} -t ilində müştərək müəssisənin nizamnamə fonduna milli iştirakçının payı

F_n -t ilində ehtiyat fondu

A_t - t ilindəki amortizasiya ayırmaları

F_d -istehsalın elm və texnikanın inkişaf fondu

L_T -müəssisənin ləğv etmə (və ya qalıq) dəyəri

N_m -müştərək müəssisənin nizamnamə fonduna milli iştirakçının qoyduğu payın xüsusi çəkisi.

d- müştərək müəssisə ləğv edilərkən təsisçilərin əldə etdiyi vəsaitə təyin edilən verki dərəcəsidir.

Daxili rentabellik norması da yuxarıda göstərilən kimi hesablanır.

Xarici iştirakçının müştərək müəssisədə iştirakının iqtisadi səmərəliliyi milli iştirakçı üçün hesablanan göstəricilər üzrə hesablanır. Bu vaxt xarici iştirakçının xalis mənfəəti aşağıdakı kimi müəyyən edilir.

$$M_{xiş} = M_{bol} \cdot (1 - N_m) \cdot (1 - q)$$

Macar iqtisadçısı E. Drekslerin təklif etdiyi kimi, müştərək müəssisələrin yaradılmasının iqtisadi səmərəliliyini D_m göstəricisi ilə də hesablamaq olar. Bu göstərici aşağıdakı kimi hesablanır[11,səh 51]:

$$D_m = \frac{\sum_{t=0}^T (M_{mi} + A_t) \cdot a_t}{\sum_{t=0}^T (K_t \cdot a_t + L_T \cdot a_T)}$$

Göründüyü kimi, D_m göstəricisi inteqral səmərə göstəricisi ilə eynidir və müəyyən daxili rentabellik normasında kapital qoyuluşlarının müəyyən dövr daxilində neçə dəfə ödəndiyini göstərir. İnteqral səmərə və D göstəricisinin əsas üstünlüyü vaxt amilini nəzərə almasıdır.

Bəzi rus alimləri investisiyanın artımı ilə əhalinin gəlirləri arasında asılılığın olduğunu göstərərək onu aşağıdakı düsturla ifadə edirlər:

$$G = K_i \cdot \dot{I}$$

Burada: G – gəlirin artımı;

\dot{I} – investisiyaların artımı;

K_i – iqtisadi səmərəlilik əmsalı.

Bu düsturdan belə çıxır ki, gəlirlərin artımını iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların artımı təmin edir. Əslində isə gəlirin artımını investisiyaların tək cə artımı yox, hamısı şərtləndirir. Hesabat ilində qoyulan investisiya əsas kapitalla çevrilir və həmin ildə keçmiş ildəki əsas kapitalla birlikdə məhsul buraxılışında iştirak edərək, gəlirlərin artımını təmin edir. Həmçinin bu proses cari ildə də təkrar olunur.

Beləliklə yuxarıda göstərilən metodika müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun müştərək müəssisələrin yaradılması və fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə imkan verir və iqtisadiyyatda baş verən köklü dəyişiklikləri özündə əks etdirir.

3.3. Müştərək sahibkarlığa investisiya qoyuluşunun planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması

Hər bir müəssisə, firma və şirkət mülkiyyət formasından asılı olmayaraq sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamazdan öncə maliyyə xərclərini və son nəticəni müəyyənəlməklə tədbirlər planı işləyib hazırlayır. əqtisadiyyatın bütün sferalarında, müəssisələrdə əsaslı tikintinin həyata keçirilməsi kapital qoyuluşunu planlaşdırmadan qeyri-mümkündür. Kapital qoyuluşunun planlaşdırılması gələcək dövrdə əsas fondların təkrar istehsalı üzrə kapital qoyuluşunun proqnozu və plan hesablamaları sistemidir. əsas fondların təkrar istehsalı üçün kapital qoyuluşu planı bu prosesin mühüm tərəflərini əhatə edir, maliyyələşdirmə mənbələri ilə onun vəhdətliyini və proporsionallığını təmin edir.

Kapital qoyuluşunun planlaşdırılmasının əsas vəzifəsi istehsal güclərini və əsas fondları artırmaqdan, kapital qoyuluşundan effektiv istifadə etməkdən ibarətdir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün kapital qoyuluşunun planlaşdırılması bir sıra prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır[3, səh 324-325]:

- planın konkret və əsaslandırılmış olması;

– kapital qoyulusunun həcmnin maliyyələsədmə mənbələri ilə balanslaşdırılması;

- planlaşdırmanın stabilliyi;
- planlaşdırmanın fasiləsizliyi;
- planlaşdırmanın elmiliyi.

Kapital qoyulusu planı əsaslı tikintinin son məqsədi: istehsal güclərinin isə düşməsi, əsas fondların və digər obyektlərin istismara buraxılması ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu əlaqə kapital qoyulusu planında aşağıdakı göstəricilərin köməyi ilə müəyyən edilir:

- istehsal güclərinin isə düşməsi, o cümlədən mövcud müəssisələrin genişləndirilməsi və yeni obyektlərin tikilməsi planı;
- əsas fondların istismara buraxılması;
- kapital qoyulusunun həcmi;
- kapital qoyulusuna daxil olan müəssisə və obyektlərin siyahısı.

İstehsal güclərinin və əsas fondların isə düşməsi planı kapital qoyulusunun həcmni planlaşdırmaq üçün əsas sayılır. Kapital qoyulusunun həcmi isə düşməsi nəzərdə tutulan istehsal güclərinin vahidinə xüsusi capital qoyulusu normativi və əsas fondlarından istifadənin səmərəlilik normative əsasında müəyyənəşdirilir. Xüsusi kapital qoyulusu normativi sahələr üzrə yeni obyektlərin tikilməsi üçün, mövcud müəssisələrin yenidənqurulması və texniki silahlanması üçün ayrıca hesablanır

İnvestisiya qoyuluşlarının və onlardan səmərəli istifadə olunmasının iqtisadi sistemlərinin inkişafında müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq, investisiya qoyuluşlarının düzgün proqnozlaşdırılmasına xüsusi önəm verilir. Proqnozlaşdırma nəinki investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin artırılması yollarının tapılmasının

və habelə investisiyanın idarə olunmasının mühüm elementlərindən biridir. Xarici investisiya qoyuluşlarının proqnozlaşdırılmasının köməyi ilə bu fəaliyyət növünün maliyyə-iqtisadi göstəriciləri əsasında onun perspektivlərini, inkişaf istiqamətlərini və həmçinin əsas məqsədlərinin həyata keçirilməsi vasitələrinin əvvəlcədən müəyyən etmək mümkün olur.

Aparılan təhlil və tədqiqatlar göstərir ki, proqnozların tərtib olunması dünya təcrübəsində qəbul edilən mütərəqqi üsuldur. Eyni zamanda bu üsul istənilən fəaliyyət növü üçün həm faydalı, həm də perspektivlidir. Eyni zamanda əldə edilən nəticələr göstərir ki, xarici investisiya qoyuluşları üzrə proqnozların tərtib edilməsi zamanı nəzərə alınmalı çoxsaylı amillər vardır ki, onlara aşağıdakıları aid etmək olar[3,səh 327,328]:

- investisiyaların yaranma mənbələri;
- ölkədəki makroiqtisadi vəziyyət;
- investisiya fəaliyyətinin normativ-hüquqi təminatının səviyyəsi;
- layihənin səmərəlilik səviyyəsi;
- layihənin reallaşdırıldığı sahənin inkişaf perspektivləri;
- tərəfdaşın etibarlıq səviyyəsi; iqtisadi strukturun likvidlik səviyyəsi;
- strukturda menecmentin təşkili səviyyəsi;
- investisiya qoyulan strukturda aktivlər portfelindən istifadə səviyyəsi və s.

Qeyd edilən amillərin müsbət nəticəli olması üçün investisiya fəaliyyətinin reallaşdırılmasına nəzarət də vacib şərtlərdəndir ki, bu da proqnozlaşdırma zamanı nəzərə alınmalıdır.

Ümumi halda proqnozlaşdırma üçün çoxsaylı riyazi-iqtisadi hesablama formulalarından istifadə edilsə də, milli iqtisadiyyata xarici investisiyaların yönəldilməsinə dair dissertasiyada konkret statistik hesablama metodlarından istifadə edilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşlarının dinamikasının təhlili göstərir ki, son dörd il ərzində hər il artımla müşahidə edilən dinamika mövcud olmuşdur. Bu dinamika həm cəmi investisiya qoyuluşları üzrə, həm də onun strukturuna daxil olan maliyyə kreditləri, neft sənayesi kreditləri və neft bonusları, birgə müəssisələr və xarici şirkətlər üzrə də müşahidə olunmuşdur. Aparılan təhlillər nəticəsində son 4 il ərzində ölkə iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyaların həm illik artım məbləği, həm də illik artım faizi müəyyənləşmişdir. Onların əsasında yaxın

beş il üçün ölkə iqtisadiyyatına qoyulacaq xarici investisiyaların proqnozunu tərtib edə bilərik. Bunun üçün 2014-cü il baza ili olaraq götürülmüşdür (cədvəl 3.1).

(Cədvəl 3.1)

2014-2018-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulacaq xarici investisiyaların proqnozu (mln. dollar)

<i>Göstəricilər</i>	<i>2014-cü il faktiki</i>	<i>Proqnoz</i>			
		<i>2015-ci il</i>	<i>2016-cı il</i>	<i>2017-ci il</i>	<i>2018-ci il</i>
<i>Cəmi xarici investisiya</i>	<i>11697,7</i>	<i>13019,5</i>	<i>14490,7</i>	<i>16128,2</i>	<i>17950,6</i>
<i>O cümlədən:</i>					
<i>Maliyyə kreditləri</i>	<i>1880,6</i>	<i>2027,2</i>	<i>2185,4</i>	<i>2355,8</i>	<i>2539,6</i>
<i>Neft sənayesi</i>	<i>6730,7</i>	<i>7705,85</i>	<i>8823,2</i>	<i>10102,5</i>	<i>11567,4</i>
<i>Neft borusu</i>	<i>17,0</i>	<i>2,0</i>	<i>2,0</i>	<i>2,0</i>	<i>17,0</i>
<i>Müştərək müəssisələr</i>	<i>1318,5</i>	<i>1555,8</i>	<i>1835,8</i>	<i>2166,3</i>	<i>2556,2</i>
<i>Digər investisiyalar</i>	<i>1750,9</i>	<i>1728,65</i>	<i>1644,3</i>	<i>1501,6</i>	<i>1270,4</i>

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin (www.economy.gov.az) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əgər qarşıdan gələn illərdə neftin qiymətlərində kəskin fərqlər əmələ gəlməzsə və ölkədə pul siyasəti sahəsində ciddi dəyişikliklər baş verməzsə, tərəfimizdən müəyyən edilən artım templəri sabit qalarsa, bu halda proqnozlar özünü doğruldacaqdır.

Müəyyən etdiyimiz proqnozların doğru olması üçün icrası tələb edilən göstəricilər həddən artıq çoxdur. Lakin ən vacibləri qeyd etdiyimiz kimi dünya bazarında neftin qiymətinin dəyişməsi və ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin prioritetləri ilə bağlıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müştərək müəssisələrin sosial-iqtisadi mahiyyəti, eləcə də bu müəssisələrin təşkilinin nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, yaradılma məqsədindən asılı olmayaraq müştərək müəssisələr iqtisadiyyatın dinamik inkişafında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan müştərək sahibkarlığın inkişafı məsələlərinə dair təqdim edilən dissertasiya işində müştərək sahibkarlığın sosial-iqtisadi mahiyyəti, onun fəaliyyətinin səmərəlilik göstəriciləri, müştərək sahibkarlığa xarici investisiya qoyuluşu və onun səmərəlilik göstəriciləri ətraflı təhlil edilmiş aparılan araşdırmalar və təhlillərin yekununda aşağıdakı nəticə və təkliflər əldə olunmuşdur:

– Müştərək müəssisə ifadəsi müəssisənin heç bir təşkilati-hüquqi formasını əks etdirmir. O, bazar münasibətlərinin formalaşması nəticəsində yaranan təsərrüfatçılıq formasıdır. Xarici alimərin araşdırmalarının tədqiqindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, müştərək müəssisələrin mahiyyətini müəyyən edən meyar yerli tərəfdaş ilə xarici investordan müəssisənin nizamnamə fonduna pay qoyuluşundan və onların bərabər hüquqlu əməkdaşlığından ibarətdir.

– Müştərək müəssisənin mahiyyəti onu yaradan tərəfdaşların texnoloji və emosional əməkdaşlığı ilə müəyyən olunur. Texnoloji əməkdaşlıq onların birgə investisiya qoyuluşunda, emosional əməkdaşlıq isə onların idarəetmə səylərini birləşdirməsindədir.

– Aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, müştərək müəssisə təsisçilərinin onun yaradılması və inkişaf etdirilməsində ümumi maraqları ilə yanaşı, həm də uyğun gəlməyən istehsal imkanları və rəqabət aparıcı məqsədləri mövcuddur. Məhz bu şərtlər daxilində müştərək müəssisələrin səmərəli fəaliyyətini şərtləndirən amillərdən biri də onun təsisçilərinin maraqlarının uzlaşması, vahid məqsəd ətrafında birləşməyi bacarmasıdır.

– Müştərək müəssisələr ölkənin istər makroiqtisadi, istərsə də mikroiqtisadi göstəricilərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Azərbaycanda müştərək sahibkarlığın fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi və onların fəaliyyətinin

iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olunmasına, daxili bazarın tələbatının ödənilməsinə, ölkənin istehsal potensialının artırılmasına və mövcud potensialdan tam və səmərəli istifadəyə nail olmasına imkan yaradacaqdır.

– Müştərək müəssisələrin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi əlverişli investisiya mühitinin yaradılması ilə bilavasitə bağlıdır. Ona görə də, ölkədə daha da əlverişli investisiya mühiti formalaşdırılmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycan müştərək müəssisələrin yaradılması və xarici investisiyaların cəlb olunması üçün əlverişli imkanlara sahibdir. Əlverişli iqtisadi, siyasi, hüquqi, coğrafi mühit amillərindən istifadə edilərək ölkədə əlverişli investisiya mühitinin formalaşması müştərək sahibkarlığın genişləndirilməsinə və iqtisadiyyatının daha da inkişaf etməsinə imkan yaradacaqdır.

– Müştərək müəssisələrin səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması, xarici investisiyaların cəlb olunması üçün əhəmiyyətli sahələrin seçilməsi vacib məsələlərdəndir. Bu sahədə dövlətin yeritdiyi siyasət mühüm rol oynadığından xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasətinin aşağıdakı istiqamətlərinin təmin edilməsi məqsəduyğun olardı:

- a)xarici investisiyanın maksimum cəlb edilməsi üçün əngəl olan bütün maneələrin aradan qaldırılması,
- b)xarici investisiya sahəsində siyasətin daha da liberallaşdırılması.

– Müştərək müəssisələrin inkişafının idarə edilməsi üçün təkmil tənzimləmə mexanizmi olmalıdır. Bu mexanizmə aşağıdakılar daxildir:

- a)müştərək müəssisələrin inkişafının təmin olunması üçün bu sahə üzər dövlət proqramının işlənilib hazırlanması
- b)xarici investorlarla hesablaşma mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi;
- c)xarici investisiyalara dövlət təminatı sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi;

– Bildiyimiz kimi ölkənin iqtisadi gücü onun xarici bazarlara rəqabət qabiliyyətli məhsullarının ixracından da asılıdır. Xüsusilə son zamanlarda dünya bazarlarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi, ümumdünya miqyasında neftə, qaza alternativ enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi, neftdən asılılığın

azaldılmasının qarşıya məqsəd qoyulması Azərbaycan kimi iqtisadiyyatının əsas lokomotivi neft sektoru olan ölkələr üçün heyacan təbilinin çalınması deməkdir. Belə bir dövrdə neftdən asılılığın aradan qaldırılması və qeyri-neft sektorunun inkişafı, dünya bazarlarına rəqabət qabiliyyətli Azərbaycan məhsullarının çıxardılması vacib məsələlərdən birinə çevrilir. Çünki ölkənin rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyata malik olması, onun milli valyutasının digər valyutalara nisbətə öz kursunu qoruyub saxlaması onun ixrac potensialından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu baxımdan dövrdə ölkədə ixrac yönümlü məhsullar istehsal edən müştərək müəssisələrin fəaliyyət dairəsinin daha da genişləndirilməsi ehtiyac vardır.

– Müştərək müəssisələrin inkişafı və məhsul ixracını artırmaq üçün dövlətin kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Belə ki ixrac yönlü müştərək müəssisələrin formalaşması üçün dövlət yerli tərəfdaşın payının müəyyən hissəsinin güzəştli kredit hesabına maliyyələşdirə bilər. Eyni zamanda dövlət müştərək müəssisələrin istehsalının genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi üçün əlverişli şərtlərlə kredit verə bilər.

– İllər üzrə aparılan müqayisəli statistik təhlil onu göstərir ki, müştərək müəssisələrin illər üzrə istər sayında, istər istehsal etdikləri məhsulun həcmində, istərsədə orda çalışan işçilərin sayında dinamik artım müşahidə olunmuşdur. Məhz bu baxımdan, ölkədə müştərək sahibkarlığın inkişafına imkan yaratmaqla məşğulluğun səviyyəsini yüksəltmək, məsul istehsalı həcmi artırmaq mümkündür.

– Aparılan statistik təhlilin nəticəsinə əsaslanaraq onu demək olar ki, illər üzrə müştərək müəssisələrin sayının artımına paralel olaraq ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşunun da həcmində də illər üzrə dinamik inkişaf müşahidə olunmuşdur. Məhz bu baxımdan ölkəyə xarici investisiyanın cəlb edilməsi üçün müştərək müəssisələrin fəaliyyəti stimullaşdırılmalıdır.

– Müştərək müəssisələrin yaradılması eyni zamanda xarici texnika və texnologyanın, idarəetmə təcrübəsinin də ölkəyə idxalına imkan yaradır. Bu isə öz növbəsində rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu

baxımdan bu proseslər ilk başda dövlət tərəfindən ciddi nəzarətə götürülməli sonralardan isə bu sahədəki dövlət siyasəti liberallaşdırılmalıdır.

– Aparılan təhlildən aydın olur ki, illər üzrə xarici investisiya qoyuluşlarının əksər hissəsi neft sənayesinə yönəldilmişdir. Müasir dövrümüzdə artıq nefdən asılılığın aradan qaldırılması və qeyri-neft sektorunun inkişafının ön plana çəkildiyi bir vaxtda qeyri neft sektorunda müştərək müəssisələrin payının artırılması üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi zəruridir. Qeyri-neft sektorunda müştərək müəssisələrin xüsusi çəkisinin artırılması həmin sahəyə xarici investisiya qoyuluşunun yüksəldilməsinə, zəif inkişaf etmiş, irihəcmli kapital qoyuluşu tələb edən sahələrin inkişaf etdirilməsinə, mütərəqli texnologiyanın və idarəetmə sisteminin iqtisadi fəaliyyət sahələrinə tətbiqinə əlverişli imkan yaradacaqdır.

– Xarici investorların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunması, onların qeyri-neft sektoruna investisiya qoyulması üçün gömrük rüsumunun azaldılmasına, xarici investorlar üçün vergi güzəştlərinin tətbiqinə, güzəştli kreditlərin tətbiq olunmasına, gömrük güzəştlərini təklif edən iqtisadi zonaların yaradılmasına ehtiyac vardır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A. B. Abbasov «Biznesin əsasları». Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2005-ci il, 655 s.
2. A. B. Abbasov «Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri». Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 1998, 212 s.
3. A. B. Abbasov «Biznesin təşkili və idarə edilməsi». Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2011-ci il, 464 s.
4. A.H.Gömləksiz «Müştərək müəssisələrdə biznesin inkişafı və idarə olunması problemləri» avtoreferat.Bakı, 2013-cü il, 143 s.
5. A. L. Əliyev «Azərbaycan sənayesində xarici və daxili investisiyalardan səmərəli istifadə problemləri». Avtoreferat. Bakı, 2004-cü il, 26 s.
6. «Azərbaycan sənayesi». Statistik məcmu. Bakı, “Səda”, 2010-cu il, 317 s.
7. «Azərbaycan sənayesi». Statistik məcmu. Bakı, “Səda”, 2015-ci il, 332 s.
8. «Azərbaycanın statistic göstəriciləri 2010». Bakı, 2010-cu il, 792 s.
9. «Azərbaycanın statistic göstəriciləri 2015». Bakı, 2015-ci il, 814 s.
10. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq (qanunlar, normati sənədlər, analitik materiallar). Bakı, “Araz” nəşriyyatı, 2000-ci il, 145 s.
11. B.S.Əmədov «Müştərək müəssisələrin yaradılması və sənayenin inkişafında onların rolunun artırılması problemləri» haqqında alimlik dərəcəsi üzrə avtoreferat.Bakı, 2000-ci il,147 s.
12. Ə. Ş. İmanov «Biznes və menecment». Bakı, “Elm” nəşriyyat, 2011-ci il, 364 s.
13. Ə. Ş. İmanov «Biznesin investisiya strategiyası». Bakı, 2014-cu il, 284 s.
14. Ə. Ş. İmanov «Kiçik sahibkarlıq». Bakı, “Elm” nəşriyyat, 2009-cu il, 368 s.
15. 11.Ə.Ş.İmanov «Regionların inkişafının proqnozlaşdırılması». Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2006-cı il, 201 s.
16. F. M. İbrahimov «Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyalar və onun milli iqtisadiyyatın dirçəlməsində rolu». Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2007-ci il.
17. H.T.Əliyev «Müştərək müəssisə və sahibkarlıq».Bakı, 2001-ci il, 142 s.
18. H. B. Abdullayev «İnvestisiya proseslərinin tənzimlənməsi». Bakı, 2003-cü il,

19. H. S. Həsənov «İri sahibkarlıq strukturları». Bakı, “Azərməşr” nəşriyyatı, 2007-ci il, 276 s.
20. «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1999-cü il, 37 s.
21. «İqtisadi nəzəriyyə». Bakı, “CBS Polygraphic Production” nəşriyyatı, 2012-ci il, 1088 s.
22. Q. N. Manafov « Sahibkarlıq nəzəriyyəsi». Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2011, 158 s.
23. «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1996-cı il.
24. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2009-cu il, 12 s.
25. S. Z. İsayev «İnvestisiyaya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi». Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2011-ci il, 188 s.
26. «Xarici investisiyaların qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1992-ci il, 10 s.
27. 22.T.Ə.Hüseynov «Firmanın iqtisadiyyatı». Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2009-cu il, 590 s.
28. V. M. Niftullayev «Sahibkarlığın əsasları». Bakı, “Zaman” nəşriyyatı, 2003-cü il, 620 s.
29. «Vergi» jurnalının fevral ay buraxılışı. Bakı, 2014-cü il
30. P. В. Миpовас «Экономика и международное отношение». Москва 1991 г.
31. И. А. Едвин «Макроекономика». Санкт–Петербург 1994г.
32. www.azstat.gov.az
33. www.aak.gov.az
34. www.economy.gov.az
35. www.maliyye.gov.az
36. www.marja.az
37. www.iqtisad.net
38. <http://az.wikibooks.org/>